

Jaargang 43
Nummer 6
Oktober 2012
Prijs € 6,50

'Wie succes heeft krijgt
de hele natie als ouder'

Maatschappij Politiek

Vakblad voor
Maatschappijleer

Studiemiddag Raad van State

Programma:

- Een inleiding door staatsraad Hanna Sevenster en wetgevingsjurist Just van der Hoeven over de adviesfunctie van de Raad van State.
- Een rondleiding door het gerenoveerde Paleis Kneuterdijk en de zittingszalen.
- Een nagespeelde rechtszitting bij de Afdeling bestuursrechtspraak met staatsraad Janny Kranenburg en enkele juristen van de directie Bestuursrechtspraak.
- Een toelichting op het rollenspel dat over deze rechtszaak is gemaakt voor in de klas.

Op vrijdag 2 november organiseren de Raad van State en ProDemos een studiemiddag voor docenten maatschappijleer in Den Haag. Tijdens deze studiemiddag komen beide taken van de Raad van State aan bod en kunt u een kijkje nemen in het prachtige gebouw van de Raad van State aan de Kneuterdijk in Den Haag.

Deelname is gratis.

De studiemiddag begint om 16.00 uur en eindigt om 20.00 uur. Tussendoor krijgt u een eenvoudige avondmaaltijd geserveerd in het bedrijfsrestaurant van de Raad van State.

Ga naar www.prodemos.nl/studiemiddag
en meld u nu aan.

Redactioneel

Dit nummer werd samengesteld in de zomervakantie en kijkt onder meer terug op de examens Maatschappijleer en Maatschappijwetenschappen. De kritiek (die er altijd wel is) richt zich voornamelijk op de wijze van vraagstelling in sommige opgaven, maar ik proef groeiende waardering voor de inhoudelijke kant. Lieke Meijs bezocht een examenbespreking en doet verslag van wat docenten aan twijfels bezoekt bij het corrigeren. Niet achterover leunen is de boodschap van een artikel over de invoering en de instandhouding van Maatschappijwetenschappen. Uit de examenbespreking van Radboud Burgsma maak ik op dat leerlingen bij hun keuze voor examenvakken (ook) naar examenresultaten kijken. Zijn die relatief laag voor een vak, dan concluderen ze dat dat vak moeilijk is en dus maar beter wordt vermeden. Zou dat voor de gemiddelde leerling werkelijk opgaan en geldt dat dan als een waarschuwing voor Maatschappijwetenschappen? Ik heb mijn twijfels: er zijn ook leerlingen die daar juist door worden aangetrokken. Het is niet moeilijk om de motieven van leerlingen te onderzoeken die ten grondslag aan hun examenvakkeuzen liggen of hebben gelegen, meen ik. *Maatschappij & Politiek* zal graag een artikel met de resultaten publiceren.

Jan de Kievit reisde door India om antwoorden te vinden op de vraag hoe het kan dat dit immense land met zijn vele problemen al meer dan zestig jaar een democratie kent en daarmee niet alleen de grootste democratie ter wereld is, maar ook tot de twintig oudste behoort. De veronderstelling dat de Brits-koloniale erfenis een deel van de verklaring biedt is aantrekkelijk maar, pas op, waarom gaat dat dan niet op voor Pakistan, dat tot hetzelfde deel van dat koloniale imperium behoorde? In dit nummer daarover een lang artikel, het eerste van een serie van drie.

Als ik dit schrijf woeden in Londen nog de Olympische Spelen. Leuk, maar ik begin me er langzamerhand wel aan te ergeren dat de rest van de wereld tijdens een dergelijk evenement onzichtbaar wordt en wekenlang niet schijnt te bestaan.

Hans van der Heijde

Inhoud

Wilhelmus van Arabië	4
<i>Topsport en nationalisme</i>	
Meten we echt wat ze weten?	6
<i>Bespreking vmbo-examens Maatschappijleer 2</i>	
Het ene tijdvak is het andere niet	10
<i>Bespreking vwo-examen Maatschappijwetenschappen</i>	
Dans om de goede antwoorden	12
<i>Examenbesprekingen van de NVLM</i>	
Hoe de democratie overleefde	14
<i>Politiek en democratie in India (I)</i>	
Meer democratie in de klas	18
<i>Democratiebegrip onder volwassenen en jongeren</i>	
Scholieren willen les in politiek	20
<i>Politieke betrokkenheid van jongeren</i>	
'Windows of opportunity'	22
<i>Kansen en barrières voor Maatschappijwetenschappen</i>	
Vakantiegoegens	26
<i>Europa in de praktijk</i>	
Hoofdrol voor vrouw in profielwerkstukken	28
<i>Rotterdamse burgemeester huldigt winnaars</i>	
RUBRIEKEN	
De werkvloer	9
<i>Havo-examen</i>	
Grom	21
Geknipt	25
NVLM	30
Gesignaleerd	31

Wilhelmus van Arabië

Hans van der Heijde

EK voetbal, Tour de France, Wimbledon, Olympische Spelen: voor sportliefhebbers (en is dat niet de grootste gemene sociale deler?) was de afgelopen zomer een televisiemarathon. Aan het EK voetbal en de Olympische Spelen nemen nationaal geselecteerde afvaardigingen deel, aan Wimbledon en de Tour niet, maar de nationaliteit van de winnende deelnemers is desondanks van groot belang voor de verslaggevers en de kijkers. Topsport en nationalisme gaan hand in hand: elke topsportersmedaille is een nationale medaille. Zwemster Ranomi Kromowidjojo drukte dat, direct na haar goud op de honderd meter vrije slag, kernachtig uit: 'Nederland, alsjeblieft, hier is hij dan'.

Was het niet het presentatrice Dione de Graaff die tijdens de Olympische Spelen opmerkte dat een Nederlandse sporter die in de medailles viel zijn of haar individuele identiteit onmiddellijk opgenomen zag worden in het *we* van de natie. Zo gaat dat: wie faalt is een wees, wie succes heeft krijgt de hele natie als ouders. De Nederlandse voetballers? Ze. Kromowidjojo? *We*.

Nationalisme

Topsportevenementen en een naïef, schijnbaar apolitiek soort nationalisme horen bij elkaar. De laatste twintig jaar is dat weer veel sterker dan in de twee decennia daar voor, vergelijk het verschil in vlagvertoon maar: anno nu geen winnaar of hij krijgt zijn nationale vlag toegeworpen waarin hij wordt geacht

zich te hullen tijdens zijn ererondje. Soms worden die vlaggen al door de organisatie klaargelegd. Er is waarschijnlijk nog geen zegevierende topsporter geweest die voor een dergelijk rondje vlagvertoon bedankte. Anno nu zwarte atleten op het podium die, zoals in 1968, tijdens hun volkslied een gebalde vuist opsteken om een politiek statement te maken? Ondenikbaar. Heeft u tijdens de Olympische Spelen een Welshman of een Schot gezien die de Union Jack weigerde? Waarschijnlijk niet.

Volksaard

De Amerikaanse tennislegende en Olympisch commentator tijdens de Olympische Spelen John McEnroe voelde zich tot tweemaal toe verplicht tot een verontschuldiging aan het Ame-

rikaanse publiek toen hij zei te verwachten *en* te hopen dat Usain Bolt - en niet een Amerikaan - de honderd meter won. Sportverslaggeving, met name die op de Nederlandse televisie, is doordrenkt van nationalistische ressentimenten. Daar is niets op tegen. Waar wel veel op tegen is, is dat het gepaard gaat met het aankleden van toch al dubieuze begrip *volksaard* met stereotyperingen, vooringenomenheden en misverstanden, zonder acht te slaan op het onderscheid tussen cultuur, natuur en erfelijke factoren. Vlak voor die honderd meter van Bolt gaf de NOS antwoord op de vraag hoe het toch kon dat Jamaica zoveel topsprinters afleverde. In een snel gemonteerd filmpje kwamen legendarische sprinters voorbij, afgewisseld met beelden van reggaeaester Bob Marley. Het woord *slavernij* viel?! Gevolgd door de suggestie dat de zwarte Jamaicaan (*Easymen*) het kalmpjes aan pleegt te doen en zich nooit druk maakt - kennelijk de juiste attitude voor een sprinter. Was de onuitgesproken implicatie hier dat ze dat rennen ooit leerden om uit de buurt te blijven van de zweep van de slavenhouders en dan kalmpjes aandoen om zich niet voor de slavenhouders dood te werken?

Bloed

Ook het volgende is opmerkenswaardig: een jonge Italiaan deed het aardig op Wimbledon. De Eurosport-verslaggever dacht dat zijn Italiaanse bloed (!) hem parten zou gaan spelen: dreigde hij na een misser niet te snel opgewonden te raken en zijn mentale evenwicht te verliezen? De co-verslaggever meende echter dat het zo'n vaart niet zou lopen: deze Italiaan had een Duitse moeder en van haar had hij vast genoeg noordelijke koudbloedigheid geërfd om het Italiaanse, temperamentvolle deel van zijn bloed mee te temperen. Het kan zijn dat hier *vader* had moeten worden geschreven waar *moeder* staat, maar waar het om gaat is dat hier de bloedmetafoor danig werd aangesproken; een metafoor die verwerpelijk is, weet iedereen - buiten de sportverslaggeving dan.

Kromowidjojo

De Nederlandse topsport speelt, in de breedte beschouwd, op evenementen als de Olympische Spelen een bijrol. Dat is niet verbazingwekkend gezien de omvang van de bevolking. De Neder-

landse sportverslaggeving gebruikt twee kunstgrepen om er zoveel mogelijk nationale trots uit te putten. Terug van weggeweest is het Calimero-statement, dat wordt geuit als er toch ergens een medaille is binnengesleept: 'Waar een klein land groot in kan zijn'. Nieuwer is de toe-eigening van succesvolle sporters met een naam die Nederlandse voorouders doet vermoeden en die voor andere landen uitkomen (de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en met name Zuid-Afrika; het Zuid-Afrika van na de Apartheid dan, want tijdens de Apartheid werd die associatie liever uit de weg gegaan). Dat is overigens een tamelijk onnozele gedachtegang: meer dan negen van de tien inwoners van Noord- en Zuid-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland zijn of stammen af van migranten en maar een minderheid heeft Nederlandse wortels. Een Brit zal niet geneigd zijn zijn nationale eer te ontlenen aan medailles van Amerikaanse sporters met Engelse namen. Grappig overigens: Mart Smeets maakte op een toon van lichte trots een opmerking over die, zijn inziens vele, Nederlandse namen van niet-Nederlandse topzweimmers in het Olympische bad - om even later Ranomi Kromowidjojo aan te kondigen.

Bijles

Er schijnen strategische plannen te worden ontwikkeld om Nederland een vaste plaats in de top tien van de medaillieranglijsten (op zichzelf bewijs én stimulator van sportnationalisme) van evenementen als wereldkampioenschappen en Olympische Spelen te bezorgen. Dat kost geld, veel geld en dat komt er alleen als er voldoende nationalistisch ressentiment wordt aangeboord, dan wel ontwikkeld. Er is niets op tegen om gevoelens van nationale trots af en toe de vrije loop te laten, bijvoorbeeld als Kromowidjojo weer eens bewijst 's werelds beste zwemster te zijn (hoewel je in haar geval, Smeets' gedachtegang volgend, een deel van de trots moet gunnen aan Indonesië en Suriname), maar geef dan ook alsjeblieft de Nederlandse sportverslaggeving een paar uurtjes bijles over stereotypen, vooringenomenheden en vooroordelen en de onjuiste generalisaties die daaraan ten grondslag liggen, over de even onjuiste als verwerpelijke bloedmeta-

De Nederlandse Marokkaan Yessin Rahmouni op een Arabier? (foto: www.arnd.nl)

foor en over het verschil tussen cultuur en natuur.

Paard

Vooruit, nog één pijnlijk moment uit de Nederlandse verslaggeving van de Olympische Spelen. Een RTL-ronde-tafel-napraat-met-BN'ers-show had een bijzondere gast, namelijk een voor het Marokkaanse dressuurteam uitkomende Nederlandse Marokkaan, een jongeman die zijn bijzonderheid vooral daaraan ontleende dat hij Marokkaans van origine was (of althans zijn ouders). De gastheer/presentator was er terecht nieuwsgierig naar hoe 'zo'n gewone jongen uit Haarlem op een dressuurpaard terecht kwam, want het lag toch niet erg voor de hand met zijn achter-

grond, een .... Arabier op een paard.' Dat was (ongeveer) wat hij zei, maar wat iedereen hoorde was wat men hem zag denken: 'Hoe komt een jongen als jij, van wie je zou verwachten dat hij op een scooter, alle verkeersregels aan zijn laars lappend, door de stad scheurt, in godsnaam op een Olympisch dressuurpaard terecht?' Dat had hij overigens ook best mogen zeggen. Mooi is die ongewilde woordspeling aan het slot, voortvloeiend uit een misverstand. Arabië is geen natie, noch een nationaliteit. Hij bedoelde natuurlijk: een dressuurkameel, dat is nog te begrijpen, maar een paard? Kennelijk was hij even vergeten dat een Arabier (ook) een paard is. Nou ja, ook dat zou bijzonder zijn: een paard op een paard. ◀

Meten we echt wat ze weten?

Douwe van Domselaar

'Ja meneer, dat heeft u allemaal al een keer verteld hoor', zegt Amanda en ze zucht er hoorbaar bij. Douwe van Domselaar en zijn leerlingen zijn aanbeland bij de allerlaatste les Maatschappijleer 2 voor het eindexamen en de vmbo-basisleerlingen geloven het wel. Immers, het is vrijdagmiddag, buiten schijnt de zon, en wellicht nog belangrijker, het betreffende eindexamen is pas laat geprogrammeerd.

De laatste paar lessen heeft de klas met oude eindexamens geoefend en zijn de leerlingen gerustgesteld met de woorden: 'Die examenjongens zijn helemaal niet zo creatief; ze bedenken natuurlijk nieuwe vragen, maar die kun je allemaal tot een paar vaste thema's herleiden: politieke stromingen koppelen aan een partij; iets over de rol van het staats-hoofd; vragen over het bestuur van de Europese Unie; vragen over de rechten van de Tweede Kamer; preventie en repressie; iets met hoofdstraffen en bijkomende straffen'. De klas knikt, ze weten het allemaal wel. Zorgen hoeven ze zich ook niet echt te maken. Ze weten wat ze moeten weten!

De enige vrees is dat ze te gehaast de bronnen lezen of door strikvragen worden geveld. Helaas wordt dit laatste deels bewaarheid, hetgeen de vraag oproept of wel wordt gemeten wat de leerlingen weten.

Gtl: semantische strikvraag

Neem vraag 5 uit het gtl-examen (zie kader): 'Noem twee niet-ceremoniële taken die de koningin nu heeft'. Op zich is dit een eenvoudige vraag omdat de meeste leerlingen de taken van de koningin zo kunnen opdreunen. Het

'De ondertekening van wetten is cermonieel'

woord *niet-ceremonieel* leidt echter tot grote verwarring. Gaat het dan om *niet-politieke taken* of gaat het om taken waaraan geen ceremonie te pas komt? De Troonrede, zo stelde een aantal leerlingen, 'is hartstikke ceremonieel'.

De rede wordt vooraf gegaan door een ritje in een gouden koets, met gezwaai naar burgers, een hoedjesparade van alle aanwezigen enzovoorts. Als iets met ceremoniële toeters en bellen gepaard gaat, dan zijn het de Troonrede en Prinsjesdag wel. Ook de ondertekening van wetten is volgens veel leerlingen een ceremonieel gebeuren. Immers, de koningin ondertekent de wetten altijd. Daar komt bij dat haar handtekening niets toevoegt aan de inhoud of de kwaliteit van de wet; pure ceremonie, volgens een aantal leerlingen, hetgeen eigenlijk een heel logische gedachte-

Tekst 2

Wilders wil koningin buiten regering plaatsen

PVV-leider Geert Wilders vindt dat de Grondwet moet worden gewijzigd om koningin Beatrix als staatshoofd buiten de regering te plaatsen. Hij wil slechts een ceremonieel koningschap, zoals in Scandinavische landen traditie is. In de loop van 2011 zal hij een wetsvoorstel indienen om de Grondwet te wijzigen.

Naar: www.pvv.nl van 9 december 2010

Vraag 5

In tekst 2 lees je dat de PVV wil dat de koningin alleen nog haar ceremoniële taken behoudt. Noem *twee niet-ceremoniële* taken die de koningin nu heeft.

(Bron: Examen Maatschappijleer 2 vmbo-gl en -tl, 1e tijdvak, 22 mei 2012)

gang is. Kortom, veel leerlingen hadden de kennis wel maar werden door de vraagstelling volledig op het verkeerde been gezet.

Kb: Materiële schade

Hetzelfde gebeurde bij vraag 26 van het kb-examen (zie kader). In een bron wordt geschetst hoe een man in Almelo wellicht een brand in een schuur en een vrachtwagen heeft veroorzaakt. De bijbehorende vraag luidt: 'Het in brand steken van vrachtwagens, schuren en andere zaken veroorzaakt materiële schade. Het vervangen van de vrachtwagen of schuur kost namelijk geld. Noem nog een ander materieel gevolg van criminaliteit zoals brandstichting'. Het gros van de leerlingen dacht slim te zijn en gaf als antwoord: 'andere materiële gevolgen van de brandstichting zijn het verlies (de schade) aan de spullen in de schuur en de lading van de vrachtwagen. Op zich is dit een perfect antwoord. Immers de leerlingen benoemen een aantal andere materiële gevolgen en gebruiken daarbij ook nog de bron als basis. Dat was echter niet hetgeen de examenmakers wilde horen. Zij wilden 'verzekeringskosten, preventiemaatregelen en inzet van politie en brandweer' horen. Ook dit hadden veel leerlingen echt wel geweten als de vraag maar anders was gesteld.

Bb: Begrijpend lezen of maatschappijleer?

Bij het eindexamen van de allerzwakste leerlingen (bb-niveau) werden zo goed als alle vragen voorafgegaan door een bron. Veel leeswerk voor leerlingen voor wie lezen niet de sterkste kant is, en begrijpend lezen al helemaal niet. Dit eindexamen werd op veel scholen ook nog eens digitaal afgenomen waarbij de leerlingen van het scherm moesten lezen. Dat leest niet erg prettig en het is extra lastig dat op een scherm niets kan worden aange-streep of onderstreept, zoals bij een papieren versie wel het geval is. Turend naar het scherm, met een wijsvinger als aanwijstokje, lazen de leerlingen woord voor woord en regeltje voor regeltje de bronnen. De vraag is echter wat dan wordt gemeten: hun kennis van de maatschappij of slechts hun leesvaardigheden?

Al met al blijft het voor een maatschap-

Ceremoniële toeters en bellen tijdens Prinsjesdag (foto: Roel Wijnants)

pijleerdocent lastig om leerlingen op strikvragen, listigheden en problemen op het gebied van leesvaardigheid voor te bereiden. De N-termen bij de drie examens deden vermoeden dat die dit jaar beslist niet gemakkelijk waren, maar het was waarschijnlijk vooral

het zware beroep op leesvaardigheid dat moeilijkheden veroorzaakte. ◀

Wilt u op deze examenbespreking reageren, stuur dan een e-mail naar: d.vandomselaar@maatschappijenpolitiek.nl

Tekst 17

De pyromaan¹ van Almelo

De heer G. dacht dat een 24-jarige Almeloër van plan was een vrachtwagen in brand te steken en meende dat deze man de pyromaan van Almelo was. G. waarschuwde daarom de politie. De politie heeft de Almeloër echter niet aangehouden. Enige tijd later stond de schuur bij de woning van de vriendin van G. in brand.

Na het ontdekken van de brand ging G. met een zwaard op weg naar de straat waar de Almeloër woont, om hem te bedreigen. Onderweg werd G. door de politie aangehouden.

Naar: TC Tubantia van 31 oktober 2010

¹ pyromaan = brandstichter

Lees tekst 17

Vraag 26

Het in brand steken van vrachtwagens, schuren en andere zaken veroorzaakt materiële schade. Het vervangen of repareren van een vrachtwagen of schuur kost namelijk geld.

Noem nog een ander materieel gevolg van criminaliteit zoals brandstichting.

(Bron: Examen Maatschappijleer 2 vmbo-kb, 1e tijdvak, 22 mei 2012)

Yes you can!

De Amerikaanse presidentsverkiezingen in uw lessen

Op dinsdag 6 november gaan de Amerikanen naar de stembus. Doe in de aanloop naar die verkiezingen mee aan de speechwedstrijd en de Scholierenverkiezingen die ProDemos organiseert. Daarnaast kunt u gebruik maken van de onderwijskranten van ProDemos.

Huis voor democratie en rechtsstaat

ProDemos

- **Scholierenverkiezingen**

Voordat de Amerikanen naar de stembus gaan, kunnen uw leerlingen op school hun stem uitbrengen. Kiezen zij voor Mitt Romney of Barack Obama? De Scholierenverkiezingen zijn van vrijdag 2 november tot en met dinsdag 6 november.

- **Speechwedstrijd**

Wie geeft de beste speech? Leerlingen geven een korte campagnespeech (in het Nederlands of in het Engels) en zenden die in. Een jury bepaalt wie de winnende speech heeft gegeven.

- **Onderwijskrant**

ProDemos maakt een onderwijskrant over de Amerikaanse presidentsverkiezingen. Er is een versie voor havo/vwo en een versie voor het (v)mbo. In de krant staan onder meer artikelen over het Amerikaanse kiesstelsel, links en rechts in de VS en natuurlijk over de presidentskandidaten.

Ga naar www.prodemos.nl/vs voor meer informatie. Daar kunt u de krant bestellen en uw school aanmelden voor de speechwedstrijd en de Scholierenverkiezingen.

De werkwijze

Anique ter Welle

Vooral het correctievoorschrift was wat lastig

Het is al weer even geleden, het havo-examen van het vorig schooljaar. Een examen met voor leerlingen begrijpelijke bronnen over leuke onderwerpen. Is het belangrijk dat bronnen leuk zijn? Ik denk van wel. Op de voorkant van onze schoolexamens plaatsen wij al sinds jaar en dag een cartoon, passend bij het onderwerp. Ook leuk. Navraag bij leerlingen dit jaar leerde me echter dat de overgrote meerderheid de cartoon niet bekijkt en soms zelfs niet opmerkt; dan weten we dat ook weer. Enfin, als een tekst leuk is om te lezen, is de kans dat je die goed begrijpt ook groter, denk ik dan maar. De bronnen van het examen gingen over snijden in cultuursubsidies, de focus van de media op leuk (programma's moeten vooral *leuk* zijn) en de aanpak van overlast in de buurt. Onderwerpen waarmee leerlingen uit de voeten kunnen.

Verwarring

De vragen waren over het algemeen helder, al zaten er een paar vragen tussen waarmee leerlingen heel veel kanten op gingen, behalve de goede. Vaak ligt dat dan toch aan de vraagstelling die de leerlingen onnodig het bos in stuurt. Een voorbeeld van een dergelijke vraag is vraag 18: 'Aan welke drie criteria moet een ledengebonden omroep voldoen om binnen het publieke bestel te mogen blijven uitzenden?'. Mijn leerlingen hadden te veel waarde gehecht aan de zinsnede 'mogen blijven uitzenden', terwijl het daar helemaal niet over ging. De vraag kan heel goed zonder die toevoeging. Sterker nog, de vraag is beter zonder. Onnodige verwarring dus. Vraag 20 vond ik zelf een beetje een flauwe vraag: 'Leg uit wat *geregistreeerde criminaliteit* is'. Leerlingen hoefden niets uit te leggen, maar moesten een omschrijving geven. Het antwoord: 'Criminaliteit waarvan aangifte is gedaan', leverde nul punten op. De politie ontdekt zelf immers ook criminaliteit. Dat weten leerlingen natuurlijk best, alleen kan ik me heel goed voorstellen dat ze op zo'n moment iets minder nauwkeurig zijn. Ik vind dit soort vragen altijd een beetje zoeken naar het foute in plaats van naar het goede.

De minst sterke vraag van het examen was vraag 9: 'Van welk parlementair recht had de Eerste Kamer gebruik kunnen maken als de staatssecretaris zijn plan niet had aangepast?'. Altijd lastig, een als-danvraag. Immers, als mijn tante wiertjes had, dan was het een karretje. Volgens het correctievoorschrift was het juiste antwoord dat de Eerste Kamer gebruik had kunnen maken van het recht om tegen te stemmen. Er zijn natuurlijk ook andere rechten die de Eerste Kamer had kunnen inzetten, wellicht minder voor de hand liggend, maar niet fout. Dit zijn echter drie voorbeelden, die je met gemak ook kanttekeningen zou kunnen noemen. Het examen zat goed in elkaar. Toen ik het doornam, verwachtte ik dan ook hoge scores.

Verwachting

Hoge scores halen bleek echter lastig. Het correctievoorschrift vond ik behoorlijk uitgebreid. Uitgebreider dan je op basis van de vragen zou verwachten en ook van een ander niveau dan je van de gemiddelde havo-leerling zou kunnen verwachten. Met andere woorden: veel leerlingen gaven niet het volledige antwoord dat ze volgens het correctievoorschrift hadden moeten geven. Het nakijken werd daarmee een lastige klus. Collega's van andere scholen bevestigden mijn ervaring. Moest je nou wel of geen punten toekennen als het allemaal wat minder uitgebreid en minder strak was geformuleerd? Soms waren meerdere citaten of meerdere antwoorden, die niet in het antwoordmodel stonden, mogelijk.

Een voorbeeld was vraag 1: 'Geef twee kenmerken van de liberale ideologie die in tekst 1 zijn te herkennen. Geef bij elk kenmerk een citaat met regelnummers'. Welk citaat bij welk kenmerk paste, was niet zo eenduidig als het antwoordmodel doet geloven. Meerdere citaten pasten bij beide kenmerken. Een ander voorbeeld wordt gevormd door vraag 21: 'Leg uit, aan de hand van de rol van de media, dat de meeste mensen een ander beeld van de criminaliteit hebben dan het beeld dat de cijfers geven'. In het antwoordmodel gaat het expliciet over zware criminaliteit. Hierover gaat ook de stam boven de vraag. De vraag zelf gaat echter over criminaliteit in het algemeen. Veel leerlingen legden dan ook een verband tussen media en lichte criminaliteit.

Al met al was het een goed examen, met toch ietwat tegenvallende resultaten. Misschien van te voren toch (nog) beter in de huid van een havist kruipen en vervolgens de antwoorden zo formuleren zoals je van deze leerlingen verwacht en mag verwachten? ◀

Het ene tijdvak is het andere niet

Radboud Burgsma

De telefoon gaat: 'Goedenavond, ik ben de tweede corrector Maatschappijwetenschappen voor het vwo. Schikt het?'. Nu moet Radboud Burgsma bekennen dat hij altijd een beetje zenuwachtig wordt wanneer de tweede corrector belt. Het is immers ook voor hem een klein ijkmoment. Is hij dit jaar te soepel of te streng geweest? 'Ik kan je zeggen dat het werk zeer consequent is nagekeken, maar wat vond jij eigenlijk van het examen?' Die vraag deed al vermoeden dat er iets niet helemaal goed zat. Het was een bijzonder lastig examen voor leerling en docent.

Om te beginnen waren daar de zeer verafschuwde stapel- of vervolgvragen. Het examen telde er maar liefst zes! Het vervelende daarvan is dat bij een fout antwoord op de eerste - doorgaans op reproductie gerichte deelvraag - het voor de leerling onmogelijk wordt om de volgende inzicht- of toepassingsvragen goed te beantwoorden. Juist bij die vragen vielen de punten te verdienen. Wat het voor de corrector dan weer extra lastig maakt, is dat in sommige gevallen een antwoord dat niet bij de ene vraag in het antwoordmodel wordt genoemd, vervolgens wel bij een andere vraag opduikt. Het doorreken-principe is ook niet altijd even duidelijk

voor de leerling of corrector, waardoor punten kunnen blijven liggen.

Vermoeiend

Vraag 4 was naast een stapelvraag (er werd eerst naar drie maatschappelijke functies gevraagd) ook een koppelvraag: 'Koppel elke maatschappelijke functie aan een citaat uit tekst 2 en leg uit dat die functie in dat citaat is te herkennen'. Op zich leek die vraag niet moeilijk, maar het antwoord dat leerlingen moesten geven was dat wel. In het vmbo geeft het examen een richtlijn, waardoor het antwoord wordt gestructureerd onder het kopje: 'Doe het zo. Noem maatschappelijke functie

x, x blijkt uit citaat ..., omdat ...'. Voor het vwo laat men de leerling blijkbaar liever in het ongewisse en dat leidt vaak tot krom geformuleerde zinnen. Dit soort antwoorden is erg lastig na te kijken. Daarbij maakt het antwoordmodel het er allemaal niet gemakkelijker op. De 'mogelijke juiste antwoorden' zijn zo lang en bestaan uit zoveel verschillende mogelijkheden dat de corrector danig op de proef wordt gesteld. Pas na drie of vier keer het antwoordmodel ter hand te hebben genomen en aan het antwoord van de leerlingen te spiegelen, kan tot een beoordeling worden overgegaan. Het is dodelijk vermoeiend en onnodig bovendien. Is er niemand op de redactie van het examen die iets aan die complexe en lange antwoordmodellen kan doen?

Afwijkend

Vraag 8 vroeg leerlingen uit te leggen wat het *zwaarste* controlemiddel is dat kan worden ingezet. Zwaarste impliceert een zekere hiërarchie van controlemiddelen, maar die wordt in de syllabus niet genoemd. Dit was ook het geval bij vraag 22: 'Geef met behulp van het begrip *medialogica* een verklaring

De makers van het examen moeten zich afvragen of ze het vak met examens als dit helpen.

voor het ontstaan van de veiligheidsparadox zoals beschreven in de regels 7-10 van tekst 9. Betrek in je antwoord drie kenmerken van het begrip *medialogica*'. De drie kenmerken van *medialogica* worden niet in de syllabus genoemd.

Demotiverend

In het telefoongesprek met de tweede corrector kwam de vraag op of een examen een vak kan maken of breken. Een leerling met vooruitziende blik zal aan de hand van examenvragen de kans van slagen proberen in te schatten om daar van af te laten hangen of hij Maatschappijwetenschappen wel of niet kiest. We waren het er beide over eens dat dit

examen Maatschappijwetenschappen uit het eerste tijdvak zeker niet representatief mag zijn voor het vak en dat de makers van het examen zich moeten afvragen of ze het vak met examens als dit helpen. Misschien een suggestie: het tweede tijdvak 2012 liet een prachtig examen zien dat beter als examen voor het eerste tijdvak had kunnen worden aangeboden: korte duidelijke vragen, zonder verwarrende woorden, heldere teksten, maar toch van niveau.

Verwarrend

Bij vraag 28 ('Leg uit hoe deze ontwikkeling tot minder criminaliteit zou kunnen leiden. Maak gebruik van twee theorieën of verklaringen voor crimineel gedrag.') worden de leerlingen door de vraagstelling bijna gedwongen naar theorieën te zoeken, terwijl het hier alleen om verklaringen gaat. De woorden *theorieën of verklaringen* in de vraagstelling scheidt verwarring.

Uitputtend

Wanneer leerlingen na bijna drie uur lezen, denken en schrijven al aardig zijn uitgeput, is het wel erg veel (te veel) gevraagd om ze in een afsluitende vraag een tabel te laten analyseren. Al bij het zien van die tabel zullen ze het laatste restje energie uit hun lichaam voelen vloeien. Op zich was er niets mis met vraag 31 (zie kader) naar verschuivingen binnen het electoraat tussen ideologisch verwante partijen, maar deze vraag was ergens halverwege het examen beter op zijn plaats geweest. Een suggestie is dan een keer met een leuke cartoon te eindigen en daar een niet al te moeilijke vraag over te stellen.

Conclusie

Concluderend kan worden gesteld dat het examen in het eerste tijdvak een groot en lastig examen was met hier en daar onnodig complexe vraagstellingen en stapelconstructies, ontsierd door enkele onzorgvuldigheden die aanpassingen in het antwoordmodel noodzakelijk maakten. Het tweede tijdvak bevatte daarentegen een voorbeeldig examen Maatschappijwetenschappen met heldere vragen. ◀

Wilt u op deze examenbespreking reageren, stuur dan een e-mail naar: r.burgsma@maatschappijpolitiek.nl

Figuur 2

Opgave 5 Verkiezingen en kiezersgedrag

	Gestemd bij Tweede Kamerverkiezing 2006											
	Allen	PVV	VVD	CDA	CU	D66	PvdA	SP	GrLinks	SGP	Pvd Dieren	Weet niet
Aantal zetels '06	150	9	22	41	6	3	33	25	7	2	2	
PVV	10%	68%	12%	5%	2%	2%	4%	8%	2%	6%	8%	18%
VVD	18%	11%	67%	25%	3%	9%	3%	5%	2%		5%	15%
CDA	12%		2%	39%	7%	3%	1%			10%		5%
Chr.Unie	4%			3%	52%					3%		2%
D66	6%	2%	4%	3%	3%	50%	9%	6%	10%	2%	7%	6%
PvdA	15%	1%	1%	3%	3%	7%	54%	18%	7%		6%	9%
SP	7%	1%	1%	2%	1%	4%	3%	35%	3%		5%	4%
GrLinks	6%		1%	2%	5%	4%	7%	10%	56%	1%	7%	7%
SGP	1%				5%					78%		1%
Pvd Dieren	1%	1%						1%	1%		41%	1%
Andere partij	1%	2%	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%		2%	1%
Weet niet	19%	14%	12%	16%	18%	19%	17%	15%	18%	1%	20%	41%
Totaal %	100%	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

bron: De Hond, M. 'De sterke volatiliteit¹⁾ van het Nederlandse electoraat'. Gepubliceerd op 6 juni 2010, www.joop.nl/opinies

Toelichting

Deze tabel moet verticaal afgelezen worden. De tweede kolom laat bijvoorbeeld zien dat van de PVV-kiezers uit 2006 68% weer PVV stemt, 11% VVD en 2% D66.

noot 1 Met volatiliteit van het electoraat wordt bedoeld dat meer of minder kiezers zich niet gebonden voelen aan een partij, maar hun keuze van verkiezing tot verkiezing aanpassen.

Vraag 31

Welke conclusie kun je op grond van figuur 2 trekken als je kijkt naar de verschuivingen van het electoraat tussen ideologisch verwante partijen? Ga uit van de onderverdeling in links en rechts. Licht je antwoord toe aan de hand van gegevens van linkse en rechtse partijen uit figuur 2.

(Bron: Examen Maatschappijwetenschappen vwo, 1e tijdvak, 25 mei 2012)

Rectificatie:

'Een alinea zonder taalfouten is verdacht', een fotobijlschrift met taalfouten ook. Het fotobijlschrift in *Maatschappij & Politiek* 2012 nr.5 op pagina 25 moet zijn:

Het meest recente plagiaatslachtoffer: de Hongaarse president Pál Schmitt, in april 2012 afgetreden wegens plagiaatverdenking

Dans om de goede antwoorden

Lieke Meijs

Naast het College voor Examens en het Cito als verantwoordelijke instanties voor het examen, en naast het Landelijk Actie Komitee Scholieren dat alle klachten inventariseert, is er nog een interessant fenomeen in het hele examencircus: de examenbesprekingen, georganiseerd door de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM). Op 29 mei jongstleden woonde Lieke Meijs de havo/vwo-besprekingen bij op de Universiteit van Utrecht.

Maar liefst vijftig havo/vwo-docenten reisden voor de examenbespreking af naar Utrecht. Voor velen is dit een jaarlijks terugkerend overleg. Op de vraag aan een van de deelnemers waarom ze hier is, antwoordt ze resoluut: 'Ik kom hier al jaren om te horen wat andere docenten met leerlingenantwoorden doen, ik steek er altijd wat van op'. Een andere docent meldt: 'Ik kijk het examen eerst vluchtig na en na de bijeenkomst opnieuw, omdat me is gebleken dat ik veel strenger nakijk dan andere docenten'. Ook uit opmerkingen als 'drie jaar geleden viel nog de hele vergadering over mij heen, en nu zijn jullie het wel met mij eens', is af te leiden dat het bij deze examenbesprekingen een tamelijk vaste club bezoekers betreft. De eerste behoefte van de aanwezige docenten is het hebben van een uitlaatklep voor de spanning die een examen met zich meebrengt. Ze voelen zich toch ook zelf beoordeeld op grond van de scores die hun leerlingen halen. Het eerste agendapunt (Wat is het algemene beeld van het examen?) is een dergelijk moment waarop het hart stevig kan worden gelucht. Over het havo-examen werd opgemerkt: 'Leuk examen, leuke onderwerpen, maar een dramatisch correctiemodel, mooie inleidingen op

de onderwerpen, niet te lang maar wel veel leeswerk'. Het vwo-examen was het 'ergste examen ooit, lastig te maken en lastig na te kijken, onevenwichtig, het kende weinig vragen over media en het correctievoorschrift vraagt teveel van de leerlingen'.

Niet goed

Tijdens de bijeenkomsten wordt kritiek geuit op de examens en de correctiemodellen en daarmee wordt ook een oordeel geveld over het werk van de examenmakers. De meeste kritiek gaat over de antwoorden in het antwoord-

Tekst

(...) In haar verkiezingsprogramma voor de Provinciale Staten van Overijssel staat dat de PVV subsidies op kunsten 'waar Henk en Ingrid geen enkel belang bij hebben, maar wel voor betalen' af wil schaffen (...) Enkel musea die door alle lagen van bevolking op waarde worden geschat kunnen financieel worden ondersteund'. Subsidies voor bibliotheken en cultureel nationaal erfgoed (...) wil de PVV handhaven.

In het bovenstaande valt te herkennen dat de PVV zegt te spreken namens het volk en daarom wordt ze een populistische partij genoemd. Populisme heeft echter meer kenmerken.

Vraag 4

Welke andere kenmerken van populisme zijn af te leiden uit bovenstaand standpunt van de PVV over kunst en cultuur. Noem twee kenmerken en licht je antwoord toe.

(Bron: Examen Maatschappijwetenschappen havo, 1e tijdvak, 24 mei 2012)

Antwoordmodel

- Populisme is anti-elitair/anti-establishment. Kunst die alleen de aandacht van een kleine groep trekt en niet van de massa is elitair en hoeft daarom niet te worden gesubsidieerd.
- Populisme is gericht op de eenheid van de eigen groep. Dat het nationaal erfgoed wel gesubsidieerd moet worden past daarbij.

(Bron: Correctievoorschrift Maatschappijwetenschappen, eerste tijdvak 2012)

De toegankelijkheid van musea door PVV ter discussie gesteld (foto: Vincent Steenberg)

model. Men zegt dat de beschrijvingen die daar staan zelden door leerlingen worden gegeven.

Als voorbeeld dient de door docenten als lastig ervaren vraag 4 uit het havo-examen in het eerste tijdvak (zie kader). Enkele van de aanwezige docenten menen dat zelfs politicologen niet het antwoord uit het beoordelingsmodel zouden geven.

De havosyllabus meldt op pagina 27 kenmerken van populistische politici (!), maar niet van populisme. Populistische politici hebben een afkeer van het establishment en doen vaak een beroep op eenheid en vaderlandsliefde. Er zijn door de leerlingen dan nogal wat stappen te zetten voordat ze bij dit antwoordmodel zijn. Het commentaar van de docenten is dat anti-establishment kritiek op de bestuurlijke elite betreft, maar niet op de culturele elite. De citaten van de leerlingenantwoorden staan dan inderdaad ver van het antwoordmodel af: 'Naar de mond praten van het volk' (niet goed gerekend), 'Alleen voor de rijken (wel goed gerekend) en 'Alleen voor Henk en Ingrid' (niet goed gerekend).

De docenten vinden echter dat bepaalde vragen soms ook niet deugen, zoals vraag 8 uit het vwo-examen: 'Het

parlement beschikt over een aantal formele middelen om haar (sic!) controlerende taak te vervullen. Leg uit wat het zwaarste controlemiddel is dat kan worden ingezet'. De syllabus rept niet over een gradatie van de controlemiddelen, en dat kan dan ook niet worden gevraagd. Veel leerlingen antwoorden een 'motie van wantrouwen' in plaats van het goede antwoord 'parlementaire enquête'. Later volgt een correctie door het College voor Examen waarin wordt gemeld 'dat deze vraag niet had mogen worden gesteld omdat deze geen onderdeel van de syllabus uitmaakt'. De kandidaten krijgen allemaal twee punten voor deze vraag.

Een ander voorbeeld is vraag 20 uit het vwo-examen, waarin naar de betekenis van significantie wordt gevraagd. In het havo-examen is vraag 29 niet correct, waardoor leerlingen hiervoor allemaal drie punten krijgen.

Goede antwoorden

De docenten zoeken tijdens deze besprekingen ook steun voor antwoorden die hun leerlingen gaven en die niet in het antwoordmodel voorkomen. Het is munitie om de tweede corrector mee te bestoken voor het geval die niet akkoord gaat met de aan een antwoord

toegekende punten. De voorzitter benadrukt nog maar eens dat alleen de antwoorden van het correctiemodel bindend zijn, maar als leerlingen de antwoorden nooit formuleren zoals in het antwoordmodel is gegeven, ontstaat er een grijs gebied van wat wel en wat niet kan worden goedgekeurd. Het is een levendig schouwspel van snelle peilingen (soms met handopsteken), haastige notities en opgeluchte blikken van docenten die hun gemiddelde zien stijgen. Vraag 6 van het havo-examen wordt uitgebreid besproken. Er worden twee rechten uit de Grondwet gevraagd die ruimte voor acties scheppen. Het leerlingenantwoord 'Actievoeren' wordt door een docent te vuur en te zwaard verdedigd, maar dat gaat de meesten toch te ver. Acties staan al in de vraag. 'Recht op demonstratie' rekenen de aanwezigen wel goed, omdat het gelijk is aan recht op betoging. Vaak lijken de onderlinge discussies op een markt van handjeklap. Als antwoord x wordt goedgevonden dan toch ook zeker wel antwoord y; een hellend vlak waartegen sommigen zich teweer stellen als het al te gortig wordt. Onderdeel 3.3 van het beoordelingsmodel meldt echter dat 'Indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist kan worden aangemerkt, scorepunten moeten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel'. Van de twee afzonderlijke bijeenkomsten maken de NVLM-bestuurders een havo- en een vwo-verslag die nog dezelfde dag beschikbaar komen voor alle examendocenten. Bij het College voor Examen zijn dit jaar - met succes - door de NLVM verzoeken ingediend om vragen, die volgens de besprekingen niet klopten, ongeldig te verklaren. Kortom, de examenbesprekingen hebben naast een sociale functie ook een waakhondfunctie, een informatiefunctie en een opiniërende functie (3 punten). ◀

Wilt u op dit artikel reageren, stuur dan een e-mail naar:

l.meijs@maatschappijenpolitiek.nl

Hoe de democratie overleefde

Jan de Kievid

Toen India in 1947 onafhankelijk werd zagen velen de toekomst van dit land somber in. Een buitenlandse journalist dacht 'dat het land uiteen zou vallen en dat delen daarvan zouden terugvallen in een totalitair bewind'. Nog jarenlang werden zulke voorspellingen gedaan, maar inmiddels is India is met 1,2 miljard inwoners niet alleen 's werelds grootste democratie, maar ook een van de twintig oudste.

In West-Europa ontstond democratie meestal in sociaaleconomisch, industrieel en stedelijk opzicht ontwikkelde natiestaten, waar achtereenvolgens bourgeoisie, middenklassen en arbeiders voor meer vrijheden en kiesrecht stredden. India kende een onafhankelijkheidsstrijd, maar niet zo'n strijd van klassen voor democratie. Rond 1947 was het een arm agrarisch land. Slechts een zesde van de bevolking woonde in steden, 18 procent kon lezen en schrijven en de gemiddelde levensverwachting was 32 jaar. Vanuit westers perspectief leek democratie door zowel de lage sociaaleconomische ontwikkeling als het hiërarchische kastensysteem kansloos.

Diversiteit

Toch is de democratie overeind gebleven, ondanks grote armoede en ongelijkheid, enorme regionale, culturele, religieuze en taalkundige diversiteit, bloedige conflicten tussen hindoes en moslims, gewapende afscheidingsbewegingen, maoïstische opstanden en terroristische aanslagen. Alleen gedu-

rende 1975-1977 schortte premier Indira Gandhi de democratie op, liet oppositieleiden arresteren en bracht pers en rechters in haar gareel. Toen zij echter haar bewind democratisch wilde legitimeren, werd zij massaal weggestemd. Gandhi accepteerde de kiezersuitspraak, zoals ook later verslagen regeringen altijd - zes maal - opstapten.

Er zijn vijftien algemene verkiezingen geweest, waarbij 55 tot 60 procent van de kiesgerechtigden opkwam; iets minder dan in West-Europa, maar iets hoger dan in de Verenigde Staten. Vrouwen stemmen niet veel minder dan mannen en waar elders armen minder stemmen dan rijken, gaan in India juist de armen meer naar de stembus. Het land kent een levendige *civil society* met een gevarieerde en kritische pers en met veel burgers, verenigd in maatschappelijke organisaties. Militairen hebben nooit ingegrepen in de politiek.

Voor veel Indiërs gelden democratische rechten en vrijheden in de praktijk echter nauwelijks. Massaal worden mensenrechten geschonden, vooral

van armen en lagere kasten. De wijdverbreide corruptie werkt in het voordeel van de rijken. Veel mensen hebben alleen toegang tot overheidsvoorzieningen via bemiddeling van patroons. Veel wetten worden nauwelijks uitgevoerd omdat machtige groepen ze saboteren of omdat sociale tradities sterker zijn. Ondanks een krachtige vrouwenbeweging is de positie van de meeste vrouwen beroerd. Criminele achtergronden zijn geen beletsel voor politieke carrières; tegen een kwart van de leden van het Lagerhuis lopen processen.

Erfenissen

Hoe heeft de democratie met zulke slechte sociale en culturele startvoorwaarden kunnen overleven? In 1947 waren er ook gunstige factoren. Bij de splitsing van Brits-Indië in een overwegend hindoeïstisch India en een islamitisch Pakistan vielen bij gewelddadigheden tussen hindoes en moslims een miljoen doden, maar de overdracht van de Engelse koloniale heerschappij verliep soepel. Het Engelse *verdeel-en-heersbewind* liet ook positieve erfenissen na, zoals een redelijk efficiënt centraal bestuursapparaat, waarin veel goed opgeleide Indiërs werkten.

In 1885 hadden westers-liberale Indiase intellectuelen het Indische Nationale Congres opgericht. Dat groeide uit tot een brede onafhankelijkheidsbeweging met gezaghebbende leiders als Mahatma Gandhi en Jawaharlal Nehru. Daarbinnen leerden verschillende (belangen-) groepen samenwerken.

Tussen de twee wereldoorlogen mocht een klein deel van de Indiërs stemmen voor provinciale parlementen met beperkte bevoegdheden. Vanaf 1937 nam de Congrespartij deel aan provinciebesturen. Zo deden Indiërs politieke en bestuurlijke ervaring op. Andere Britse erfenissen waren de ondergeschiktheid van militairen aan het civiele gezag en rechterlijke onafhankelijkheid.

In Pakistan lag dat anders. Terwijl in India een handels- en industriële bourgeoisie en een stedelijke middenklasse opkwamen, domineerden daar nog feodale grootgrondbezitters. De Engelsen hadden de helft van de militairen in het Brits-Indische leger uit het latere Pakistan gerekruteerd. Die hadden daar een machtsbasis gevormd. In India was de Congrespartij in het hele land geworteld,

maar dat gold niet voor de Moslimliga die in 1947 de leiding in Pakistan overnam. Die partij kreeg nauwelijks greep op militairen, landheren en bureaucratie. In het eerste decennium van de onafhankelijkheid telde India één premier en volgden militaire chefs elkaar op, in Pakistan volgden de premiers elkaar op en bleef de legerchef dezelfde. Het overleven van de Indiase democratie was al een wonder, in Pakistan was democratie kansloos.

Congrespartij

Tot 1977 behaalde de Congresspartij van Nehru (premier van 1947 tot 1964, die een veelheid van groepen en belangen vertegenwoordigde), steeds bijna de helft van de stemmen. Dat was dankzij het op Britse leest geschoeide districtenstelsel, goed voor een ruime meerderheid van de parlementszetels. Vanuit deze sterke positie konden zonder risico andere partijen en kritiek worden toegestaan - zoals ook de communistische partij, die eind jaren veertig nog een neergeslagen, gewapende boerenopstand leidde, en een extremistische hindoepartij, waarvan een lid in 1948

Mahatma Gandhi had vermoord. Die openheid was de verdienste van Nehru, die sterk hechtte aan democratische vrijheden en procedures en nationaal en internationaal groot gezag genoot. Politiek was een zaak van hoog opgeleide stedelingen, vaak Brahmanen (mensen uit de hoogste kaste) met respect voor democratische instituties. Velen waren onafhankelijkheidsstrijders geweest. Het toeval wilde dat Nehru vanaf 1950 zonder concurrentie de leiding kreeg. De charismatische Gandhi, die weinig in Nehru's ideeën over een moderne staat en democratie zag, was vermoord, terwijl vicepremier Sardar Patel, voorstander van handhaving van traditionele, hiërarchische verhoudingen, in 1950 overleed. Ondanks algemeen kiesrecht (revolutoir in een land met zoveel analfabeten) waren verkiezingen niet echt vrij. De Congresspartij won vooral dankzij patronagenetwerken. De partij steunde sterk op landheren en rijke boeren en kon via hen veel kiezers controleren. De armste groepen stelden zelf nog nauwelijks eisen aan de staat. Gedurende de stabiele periode van 1947 tot 1967 kon India ervaring opdoen met

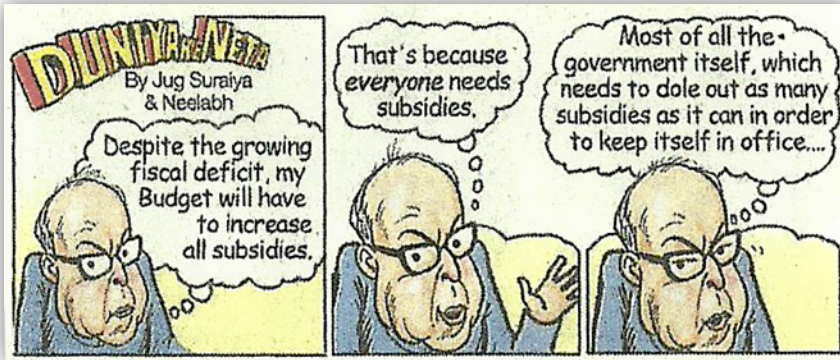
verkiezingen, politieke partijen, vrije pers, legale oppositie, een onafhankelijk Hooggerechtshof en een onafhankelijke Kiesraad.

Populisme

De stabiliteit verminderde vanaf 1967, toen de Congresspartij de verkiezingen in de helft van de deelstaten verloor. De nieuwe partijleidster Indira Gandhi, Nehru's dochter, probeerde haar positie te versterken met een populistisch beroep op de armen, met centralisatie van de macht en ondermijning van democratische instituties die haar vader had opgebouwd. In 1975 zette zij met de noodtoestand de democratie buitenspel. Na de verkiezingen van 1977 moest zij het veld ruimen, maar in 1980 won zij opnieuw. Nadat Gandhi in 1984 was vermoord, behaalde haar zoon Rahul nog eenmaal een zetelmeerderheid voor de Congresspartij. Als verzet tegen de autoritaire centralisatie van Indira Gandhi, maar ook als uiting van toegenomen besef van het belang van stem van arme Indiërs, ontstonden partijen op basis van regio, kaste of godsdienst. Dat leidde tot meer participatie

Het Indiase parlement, Sansad Bhavan, in New Delhi (foto: David Castor)

en eisen aan de staat, ook van tot dusverre buitengesloten groepen. Die werden minder afhankelijk van patroons. Dat maakte de politiek democratischer dan tijdens het elitaire Nehru-tijdperk, maar net als Indra Gandhi toonden deze partijen weinig respect voor democratische instituties. Democratie betekende vooral verwerven van stemmen. De ervaringen van de noodtoestand leidden tot een kritischer pers en groei van mensenrechtenorganisaties.

Macht en geld

De Kiesraad, het Hooggerechtshof en de indirect gekozen, vooral ceremoniële president hebben er toe bijgedragen dat ook in de gespannen periode na 1989 - met springerige verkiezingsuitslagen en bloedige religieuze conflicten - de democratie overeind bleef. Het Hooggerechtshof trad op tegen corruptie en machtsmisbruik, de Kiesraad zorgde dat het vertrouwen in het correcte verloop van de verkiezingen behouden bleef en de president trad op bij kabinetsformaties.

Dat laatste was nodig omdat vanaf 1989 nooit één partij een meerderheid behaalde. Er kwamen coalitieregeringen met soms vijftien coalitiepartners. Zulke regeringen moeten alle coalitiegenoten tevreden houden met subsidies en voorzieningen voor hun achterban. Van 1989 tot 1999 waren er acht regeringen. De regeringen van 1999 en 2004 dienden vijf jaar uit en in 2009 werd de regeringscoalitie van Manmohan Singh van de Congrespartij herkozen. Politici komen nu vaker van het platteland en zijn minder goed opgeleid en minder westers en institutioneel georiënteerd dan de Nehru-generatie. Ze zijn geen oud-vrijheidsstrijders meer met het daarbij horende gezag en bezigen vaker populistische retoriek. Ze zien politiek als een middel om macht en

geld te verwerven en hebben vaker een criminele achtergrond. De partijen zijn minder ideologisch geworden, maar functioneren meer als machines om stemmen te werven. Terwijl opgeleide Brahmanen na 1947 de toon aangaven, trad in 1996 een premier aan die Engels noch Hindi (de belangrijkste Indiase taal) sprak. Toen in 1997 de vijftigjarige onafhankelijkheid werd gevierd, kwam de president uit de groep van *onaanraakbaren* of *kastelozen*, die met een studiebeurs in Engeland hadden gestudeerd. Een *kasteloos* staatshoofd was in 1947 ondenkbaar geweest.

In 1997 kwam de president uit de groep van onaanraakbaren of kastelozen

Bij de verkiezingen in 2009, met 400 miljoen kiezers, gaf *NRC Handelsblad* een fraaie karakteristiek van de Indiase democratie: 'Democratisch India is trots op zichzelf. Bij verkiezingen wegen regiobelangen en politiek straatvechten zwaarder dan de natie.'¹

Wederzijdse aanpassing

In 1947 werd een modern-westers politiek stelsel geplaatst op een agrarisch-traditionele samenleving. Over hoe dat samenging, wordt verschillend gedacht. Volgens een eerste opvatting hebben ze elkaar versterkt, omdat Indiërs eeuwenlange ervaring hadden met tolerant omgaan met culturele en andere verschillen. Een tweede visie vindt dat een geromantiseerd beeld. Gelijke, individuele

rechten en participatie en het afleggen van verantwoording door de machthebbers botsen volledig met de sterk hiërarchische Indiase cultuur met veel repressie en geweld tegen de armste groepen. Die oude cultuur is binnengedrongen in de nieuwe democratie en oude machthebbers hebben de democratie als nieuwe legitimatievorm gebruikt. 'Vroeger had de dorpstiran een paternalistische claim op gezag. Nu wint hij verkiezingen', aldus een Indiase politicoloog. De democratie is deels een façade die het voortbestaan van oude hiërarchische verhoudingen verhuult. Een derde visie beschouwt de traditionele cultuur ook als hiërarchisch, maar stelt dat het nieuwe politieke systeem en de *oude* maatschappij zich wederzijds hebben aangepast. Ze hebben een nieuw speelveld gevormd waarop niemand kan winnen maar beide kunnen overleven. Politiek en verkiezingen bieden kansen om macht en aanzien te verwerven. De meeste Indiërs koesteren geen hoge democratische idealen. Ze begrijpen dat politici soms in de staatskas graaien, want in hun schoenen hadden ze waarschijnlijk hetzelfde gedaan. Ze stemmen niet alleen op integere politici, maar ook op criminele kandidaten. Egalitair is het denken niet geworden, democratie legitimeert nu zowel de oude als de nieuwe hiërarchie. Deze Indiase vorm van democratie biedt kansen op opwaartse mobiliteit, macht en status voor groepen die altijd waren buitengesloten. Die horen er nu ook bij. De pragmatische wederzijdse aanpassing heeft bijgedragen aan deugden als gematigdheid en het sluiten van compromissen. Door dit aanpassingsproces kreeg het Indiase democratische experiment de kans om te slagen.

Robuust

Dit is een belangrijk element van de verklaring waarom de democratie ondanks slechte sociaaleconomische en culturele voorwaarden heeft overleefd en *robuust* en *gevestigd* wordt genoemd. Sinds 1947 is de gemiddelde levensverwachting tot 68 jaar verdubbeld en de alfabetiseringsgraad tot 74 procent verviervoudigd, maar is nog steeds bijna de helft van de kinderen ondervoed. Toch heeft India een opmerkelijk goede democratie. Het staat negenendertigste op de *Democracy Index 2011* van *The*

Economist, maar pas honderdvierendertigste op de lijst van sociale ontwikkeling van de Verenigde Naties. Op de democrateranglijst staan landen rond India op de sociale lijst echter veel hoger – gemiddeld dertigste.

Dat India democratisch is gebleven, is het gevolg van een unieke combinatie van omstandigheden, instituties, politiek handelen en toeval. Vanuit sociale voorwaardentheorieën was democratie vrijwel kansloos, maar belangrijke politiek-bestuurlijke omstandigheden waren in 1947 voor deze voormalige kolonie gunstig. Het leiderschap van Nehru heeft positief gewerkt, maar het had anders kunnen lopen als Gandhi of Patel langer hadden geleefd. Zeer belangrijk is de stabiele periode van elitaire democratie onder Nehru, een soort eerste fase van wennen aan democratische vrijheden en instituties, met nog beperkte kiezersinvloed. Zonder deze voorbereiding had de democratie de volgende fase met meer kiezersinvloed en aantasting van instituties mogelijk niet overleefd.

Die instituties waren goed opgezet. Volgens politicoloog Robert Dahl kan bij de beroerdste sociale voorwaarden zelfs de beste grondwet de democratie niet redden, terwijl in het omgekeerde geval de democratie toch wel overeind blijft. In landen waar de voorwaarden niet erg slecht of erg goed zijn, kan de kwaliteit van de instituties echter de doorslag geven. India is van dat laatste een prachtig voorbeeld.

Trots

Volgens aanhangers van de stelling van wederzijdse aanpassing van politiek en samenleving hebben de meeste

Literatuur

- Sunil Khilnani, *The Idea of India*, Penguin Books, Londen, 2003
- Ramachandra Guha, *India na Gandhi. De geschiedenis van 's werelds grootste democratie*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam, 2010
- Subrata K. Mitra, *Politics in India. Structure, process and policy*, Routledge, Londen/New York, 2011
- Niraja Gopal Jayal en Pratap Bhanu Mehta (red.), *The Oxford Companion to Politics in India*, Oxford University Press, New Delhi, 2011

De viering van Onafhankelijkheidsdag in augustus 2012 in Siliguri, West Bengalen (foto: Wiki-uk)

Indiërs een belang bij democratie gekregen. Machtige groepen worden niet bedreigd, armen zijn niet meer zoals voorheen volledig buitengesloten. Omvang en diversiteit van land en bevolking verhinderen dat één klasse, kaste, godsdienstige, regionale of andere groep alleen de macht kan verwerven. Nu hebben veel mensen en groepen (zeer ongelijk verdeelde) kansen die in een niet-democratisch bestel niet zouden zijn gegarandeerd. Politiek in India is een ondoorzichtige, flexibele mix van onderhandelingen, massale protesten, vriendjes- en familiepolitiek, compromissen, omkopen, afkopen van onvrede en patrooncliëntrelaties; dat alles echter binnen een kader van vrije meningsuiting en verkiezingen, die de resultaten van dat gerommel openbaar maken en enige grenzen aan misbruik stellen. De kiezers hebben invloed op wie worden

gekozen, maar nauwelijks op het beleid. Desondanks is democratie in India in 65 jaar vanzelfsprekend geworden. Indiërs zijn er trots op, bij al hun kritiek op de democratische praktijk en het bevoordelen van rijken en machtigen. Er is geen politieke partij of organisatie van betekenis die een einde aan de democratie wil maken. ◀

Noot

1. NRC Handelsblad, 16 april 2009.

Jan de Kievied is gepensioneerd docent Lerarenopleiding Maatschappijleer tweedegraads bevoegdheid.

Dit is het eerste van drie artikelen over politiek en democratie in India. Het tweede artikel gaat over kaste en godsdienst in de politiek en het derde over de verhouding tussen de centrale staat en de delen.

Meer democratie in de klas

Hessel Nieuwelink

Ten tijde van verkiezingen wordt in het onderwijs vanzelfsprekend veel aandacht aan democratie besteed. Met leerlingen wordt dan stilgestaan bij verkiezingen, politieke partijen en vooraanstaande politici. Het is voor docenten altijd moeilijk in te schatten wat voor beelden leerlingen bij democratie hebben en of zij er positief of negatief tegenover staan. Wetenschappelijk onderzoek naar de mate waarin jongeren in Nederland of andere landen kennis van democratie hebben is spaarzaam. Het onderzoek dat is gedaan is biedt echter wel enige aanknopingspunten voor het onderwijs. Alvorens hierbij stil te staan worden enkele resultaten uit onderzoek onder volwassenen besproken.

Sinds enkele decennia wordt er in veel regio's kwantitatief onderzoek gedaan naar de beelden die mensen bij democratie hebben. Respondenten wordt deze of een vergelijkbare vraag voorgelegd: 'Waarom denkt u als u het woord *democratie* hoort?'. Deze vraag is ook regelmatig bij verkiezingsonderzoeken in Nederland gesteld.

De onderzoekers Russell Dalton, Doh Chull Shin en Willy Jou hebben de uitkomsten van metingen in verschillende regio's vergeleken.¹ Daarbij hebben zij vragenlijsten aan respondenten voorgelegd in onder andere Oost-Azië, de Arabische wereld, Oost-Europa, Latijns-Amerika en Afrika. Een overgrote meerderheid van de mensen in alle regio's (circa 80 procent) kan een zinvolle omschrijving van democratie geven. Al deze respondenten hebben dus ideeën bij de betekenis van democratie. Dat geldt dus ook voor mensen die in landen wonen die geen democratie zijn of nog maar net aan het democratiseren zijn.

Vrijheid

De antwoorden van mensen die wel een antwoord konden geven, worden door de onderzoekers in drie categorieën ingedeeld. De eerste en veelal grootste categorie betreft een omschrijving van democratie die nadruk op vrijheid legt.

Per regio omschrijft ongeveer 40 procent van de mensen democratie als iets wat vooral met vrijheid heeft te maken. Het gaat dan bijvoorbeeld over vrijheid om te stemmen, vrijheid van meningsuiting of persvrijheid.

Een tweede categorie betreft omschrijvingen die de nadruk leggen op procedures zoals kiesrecht, een parlementair stelsel en machtenscheiding. De omvang van de groep mensen wier omschrijving in deze categorie valt, verschilt per regio en is ongeveer tussen de 10 tot 30 procent. Een derde categorie betreft omschrijvingen waarbij de nadruk ligt op gelijkheid, solidariteit en sociale rechtvaardigheid. Het aantal mensen wier omschrijving in deze categorie valt, is tussen de 10 en 20 procent. In de laatste categorie wordt dus vooral nadruk gelegd op uitkomsten van democratische besluitvorming, zoals sociale voorzieningen.

Voor Nederland laat Will Tiemeijer een grotendeels vergelijkbaar beeld zien.² De overgrote meerderheid van zijn respondenten (circa 90 procent) kon in 2010 een relevante omschrijving van democratie geven. Evenals bij het bovenstaande onderzoek legt groep van 39 procent bij de omschrijving de nadruk op vrijheid. Een bijna even grote groep (37 procent) legt het accent op besluitvormingsprocedures. Van de

respondenten legde 11 procent in zijn omschrijving de klemtoon op solidariteit, gelijkheid of gezamenlijkheid.

Coherentie

Mensen geven dus zeer verschillende omschrijvingen van democratie. De vraag is of hun denkbeelden over democratie ook coherent zijn? De Nederlandse politicoloog Jacques Thomassen heeft dat onderzocht. Hij komt tot de conclusie dat de denkbeelden van mensen over democratie zeer coherent zijn. De keuzen die mensen maken tussen (onder andere) veel of weinig pluriformiteit in een samenleving, een grote of kleine overheid en de mate waarin zij nadruk op minderheidsrechten of op meerderheidsbeslissingen leggen, laten zien dat die keuzen goed met elkaar in overeenstemming zijn. Iemand met een meer individualistische kijk op de samenleving en democratie vindt meer pluriformiteit geen probleem, een kleinere overheid wenselijk en minderheidsrechten van groot belang. Iemand met een meer collectivistische kijk legt andere accenten. Daaruit valt te concluderen dat volwassenen tamelijk goed zicht hebben op de onderliggende vragen met betrekking tot democratie.

Waardering

Dat mensen in behoorlijke mate begrip

hebben van democratie, betekent nog niet dat zij er ook positief over zijn. Thomassen laat echter zien dat mensen over de gehele wereld democratie positief waarderen. Binnen elke regio vindt minimaal 80 procent van de respondenten democratie een goede manier om het land te besturen. Dit lijkt allemaal zeer positief te zijn. Ander onderzoek plaatst daar echter enige vraagtekens bij. Onder anderen Steven Finkel, Lee Sigelman en Stan Humphries laten zien dat het bij studies naar tolerantie nogal wat uitmaakt of mensen naar abstracte waarden wordt gevraagd ('Gunt u anderen democratische vrijheidsrechten?') of concrete gevallen krijgen voorgelegd waarbij zij moeten aangeven of nader aangeduide anderen ook bepaalde politieke rechten moeten hebben.³ Een overgrote meerderheid van mensen (aangezien deze onderzoeken vooral over de Verenigde Staten gaan, betreft het hier Amerikanen) antwoordt op de algemene vraag 'Ja'. Echter, in de jaren vijftig vond slechts een kleine groep Amerikanen dat ook communisten mogen demonstreren en in de jaren negentig vond een net zo kleine groep dat ook neonazi's mogen demonstreren. De positieve antwoorden van mensen over democratie zouden best eens negatiever uit kunnen vallen als hun wordt gevraagd of ook personen van wie zij vinden dat die abjecte ideeën hebben, recht hebben op politieke vrijheden, gebruik mogen maken van procedures of in aanmerking komen voor de sociale voorzieningen die democratieën produceren.

Jongeren

De afgelopen jaren is een aantal studies verschenen over manieren waarop jongeren democratie omschrijven. Bij een van deze studies (de studie van Constance Flanagan en anderen onder Amerikaanse 12- tot 17-jarigen) is gekeken of jongeren democratie kunnen omschrijven en de wijze waarop zij dat doen.⁴ Bijna de helft van de jongeren kon geen omschrijving van democratie geven. De anderen gaven omschrijvingen die overeenkomen met de categorieën die hierboven ook zijn beschreven. Zij zijn dus (al?) in staat om

De omschrijving van democratie is bij jongeren nog redelijk blanco

een vergelijkbare omschrijving te geven zoals volwassenen dat doen. Andere onderzoekers, zoals Vera Husfeldt en Roumiana Nikolova, onder 14- tot 16-jarige Europese, maar geen Nederlandse jongeren) gingen na of denkbeelden van jongeren overeenkomen met theoretische modellen van democratie.⁵ Hoewel de 16-jarigen beter dan de 14-jarigen in staat waren om een consistent beeld van democratie te schetsen, vertoonden de ideeën van de jongeren geen sterke overeenkomsten met theoretische modellen. De denkbeelden van deze jongeren zijn dus nog niet logisch geordend.

Onderwijs

Wat betekent dit voor het onderwijs? Volwassenen hebben een zinvol perspectief op democratie en jongeren nog niet. Blijkbaar moeten zij dat nog leren. Een aanzienlijke groep van de Amerikaanse jongeren heeft nog helemaal geen beeld bij democratie en Europese jongeren hebben nog geen logisch uitgewerkt beeld van democratie. Onderzoek moet uitwijzen of dat ook voor Nederlandse jongeren geldt. Als er voor het gemak even van wordt uitgegaan dat dit ook voor Nederlandse jongeren geldt, dan betekent dat bij het geven van lessen over democratie het belangrijk is om te beseffen dat (i) sommige leerlingen nog geen (relevant) beeld bij democratie hebben, (ii) leerlingen die dat wel hebben, democratie op een zeer verschillende manier omschrijven, maar (iii) deze omschrijvingen nog niet logisch zijn geordend.

Het ligt daarom voor de hand in lessen bij meerdere democratiemodellen stil te staan en met leerlingen te bespreken dat elk model verschillende uitwerkingen heeft. Op deze manier leren leerlingen wellicht meer betekenis te geven aan de ingewikkelde term democratie. ◀

Noten

1. Russell Dalton, Doh Chull Shin, and Willy Jou, 2007. 'Understanding Democracy: Data from Unlikely Places', in: *Journal of Democracy*, 18 (2007) 4, pp.142-156.
2. W.L. Tiemeijer, 't Is maar wat je democratie noemt', in: Huub Dijstelbloem, Paul den Hoed, Jan Willem Holtslag en Steven Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak; openbaar bestuur onder ogen*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
3. Finkel, S. E., Sigelman, L., & Humphries, S., 'Democratic Values and Political Tolerance', in: John Robinson, Phillip Shaver and Lawrence Wrightsman (eds), *Measures of Political Attitudes* (revised edition), New York: Academic Press, 1999.
4. C.A. Flanagan, Gallay, S. Gill, E.E. Gallay & N. Nti, 'What does democracy mean? Correlates of adolescents' views', in: *Journal of Adolescent Research*, 20 (2005) 2, pp.193-218.
5. V. Husfeldt, & R. Nikolova, R, 'Students' Concepts of Democracy', in: *European Educational Research Journal*, 2 (2003) 3, pp. 396-409.

Wilt u op dit artikel reageren, stuur dan een e-mail naar:
h.nieuwelink@maatschappijenpolitiek.nl

Scholieren willen les in politiek

Lisette van Vliet

Wat werkt het beste om jongeren meer bij de politiek te betrekken? De PvdA stelt in haar verkiezingsprogramma voor om de stemgerechtigde leeftijd naar 16 jaar te verlagen. Waar de PvdA denkt dat dit voor meer betrokkenheid zorgt, zien jongeren vooral de nadelen van dit plan.

Het *TV Jongerenpanel* van het televisieprogramma *EenVandaag* legde het voorstel van de PvdA voor aan 2.500 jongeren en de conclusie is vrij duidelijk: twee derde van de jongeren tussen de 12 en 24 jaar ziet stemmen vanaf 16 jaar niet zitten: 16- en 17-jarigen zouden niet volwassen genoeg zijn, ze missen ervaring en zijn te beïnvloedbaar om weloverwogen te stemmen. Hoewel 16- en 17-jarigen zelf staan te trappelen om hun stem uit te brengen, delen ook zij opmerkelijk genoeg deze conclusie. Ze vinden zichzelf nog te onvolwassen. Wat werkt dan wel om

jongeren meer bij de landelijke politiek te betrekken?

De kloof bestaat...

Jongeren geven aan vrijwel nooit een politicus te zien of te spreken. Verder worden ze op televisie geconfronteerd met 'dure taal' en discussies die zij nauwelijks snappen. Hierdoor hebben sommigen het gevoel dat politici zelf niet in jongeren zijn geïnteresseerd. 'Volgens mij is die antihouding nu het probleem. Als ze ons meer willen interesseren, dan moeten ze zich meer tot ons richten, vlottere kleren aantrekken en gewoon Nederlands praten', aldus een van de ondervraagden. Het stemrecht verlagen in de hoop zo de betrokkenheid onder de jeugd te vergroten, zien jongeren dan ook niet als de oplossing: 'Oms bombarderen met campagnes en ons stemrecht geven is volslagen nutteloos. Vanuit de politiek moet er echt interesse in de jongeren zijn.'

...maar kan worden verkleind

Hoe moet het dan wel? Een belangrijke rol is weggelegd voor scholen. Twee

derde van alle jongeren - en de helft van de 16- en 17-jarigen - geeft aan op school te weinig informatie te krijgen over de werking van de landelijke politiek; en dat terwijl ze die basiskennis wel belangrijk vinden. 'Waarom denken we wel na over complexe wiskundige sommen, maar niet over bijvoorbeeld het inburgeringsbeleid? Debatteren, besluitvorming, argumentering, het zijn belangrijke vaardigheden die overal van pas komen.' De gedachte erachter is simpel: als je weet hoe het werkt, wordt het vanzelf leuker en interessanter en ga je het beter volgen. Dan komt de betrokkenheid vanzelf.

Uitleg en interactie

Jongeren kunnen moeilijk interesse in de politiek opbrengen, omdat ze de taal van de politici niet begrijpen. Ze vinden het lastig in te schatten wat bepaalde maatregelen in de praktijk zouden betekenen. Het is aan politici om zich concreter uit te drukken. Ook is hier een taak voor de docent weggelegd. 'Ze zouden ons duidelijk moeten maken

1V Jongerenpanel

Het *TV Jongerenpanel* van televisieprogramma *EenVandaag* bestaat uit circa 5.000 jongeren van 12 tot 24 jaar. Wekelijks krijgen ze een onlinevragenlijst over een actueel onderwerp. Moeten er wel of geen verplichte *homolessen* komen op school? Hoe beoordelen jongeren hun maatschappelijke stage? Is een pubergesprek op school wel of geen goed idee?

Kijk op www.tvjongerenpanel.nl voor alle actuele onderzoeken en lees wat het panel voor u kan betekenen.

Top vier: Hoe betrek je ons meer bij de politiek?

- Nodig politici op school uit voor een debat.
- Speel in de klas een rollenspel of speel de verkiezingen na op school.
- Voor alle partijen: maak een apart verkiezingsprogramma voor jongeren in heldere taal, met alleen maatregelen en onderwerpen die ons aangaan.
- Richt een landelijk jeugdparlement op die het kabinet kan adviseren over jongerenonderwerpen. Scholen en scholieren kunnen hun ideeën naar het jeugdparlement sturen.

welke gevolgen het beleid heeft voor zaken die ons aangaan. Dus hoe het ons leven, of dat van familie en vrienden, beïnvloedt. Motto: politiek is best belangrijk. Dan gaat het best werken', aldus de respondenten.

Over de invulling van de lessen hebben jongeren genoeg ideeën. Wat helpt tegen comazuipen en moet de overheid *homolessen* verplichten? Liefst geen lessen waar iedereen op een rijtje in de schoolbanken zit: *interactie* is het sleutelwoord - debatten met politici, gastsprekers, rollenspelen en computergames.

'Probeer op school bijvoorbeeld eens een politiek experiment uit, waarbij leerlingen democratisch kunnen worden gekozen en tijdelijk beleid voeren. Hiervan kun je leren en je krijgt meer begrip voor het werk van de Haagse politici', zeggen de jongeren in het panel.

Laat ons meedenken

Hetgeen opvalt is dat jongeren zelf vinden dat ze ook goede ideeën hebben over hoe politici bepaalde problemen moeten aanpakken. Ze hebben alleen het gevoel dat daar geen interesse voor is. Iemand stelt voor een *jeugdparlement* in het leven te roepen, naar welk scholieren hun plannen kunnen sturen: 'Het jeugdkabinet kan dan oplossingen aan het standaardkabinet laten zien zodat er inzicht ontstaat in wat jongeren willen.' ◀

Lisette van Vliet is verbonden aan het televisieprogramma Een Vandaag.

Foto: Koen van Rossum

Stysteemcrisis

Ik weet niet meer waar het over gaat in de politiek. Vooral de kiezer is mij een raadsel. Wat bezielt hem de laatste jaren? Wat wil hij nou eigenlijk met zijn electoraal gekanker, met dat kamikazegedrag in het stemhokje? Alsof in een van de welvarendste en minst corrupte landen ter wereld geen enkele gevestigde partij deugt, of elke politicus in de eerste plaats zakkenvuller is.

Duw een voorbijganger een microfoon onder de neus en hij brandt los. Die chagrijnige antwoorden bij straatinterviews! Als ik de journalist was zou ik zo'n kankerpit de mond snoeren in de stijl van Amsterdams burgemeester Van der Laan: Doe het dan g**verdomme zelf!

Ook ik heb, toen tien jaar geleden deze waanzin begon, even in Fortuyn geloofd. Ook ik was door het efficiënte, ideologie-arme bestuur van Paars in slaap gedommeld. Blij met wat reuring. Nu begrijp ik niet meer wat me bezielde. Nu zitten we op de puinhopen van tien jaar *mob rule*, *Europa-bashing*, ordinaire scheldpartijen en populistisch avonturisme. Als resultaat is initiërend lid Nederland nu de risee van de Europese Unie, een land dat op geen enkel terrein meer als gids- en voorbeeldland serieus wordt genomen.

Ik ben politicoloog, maar waar het nu in Den Haag over gaat, geen idee. Wat ik op de Universiteit van Amsterdam van Easton dacht te begrijpen (opa vertelt) is dat politici werken met een *input* van wensen, grieven en belangen en daar maken ze dan, met behulp van meegeleverde steun, beleid van. Beleid is de *output*. Maar de *input* van de laatste tijd is zo versnipperd, ongearticuleerd en wispelturig en de steun is zo gering, dat er geen chocola van te maken valt. Bovendien is het crisis, een gegeven waar iedere gek en iedere wijze een ander antwoord op heeft.

De *output* is er dan ook naar. Men komt met dubieuze, onbewezen oplossingen, zoals strengere straffen, verhoging van de maximumsnelheid, gratis water in de horeca, allemaal oplossingen op zoek naar een probleem.

Het systeem werkt niet meer.

Grom

g.vanrossum@maatschappijenpolitiek.nl

'Windows of opportunity'

Henk Gilhuis en Jeroen van Dijk

De invoering van de vernieuwde Tweede Fase in 2007/2008 leidde tot een sterke toename van het aantal eindexamenleerlingen Maatschappijwetenschappen. Sinds 2010 daalt hun aantal echter. Geen reden dus om achterover te leunen als docent Maatschappijwetenschappen. Het nieuwe eindexamenprogramma in 2016 biedt nieuwe kansen om Maatschappijwetenschappen onder de aandacht te brengen. Henk Gilhuis en Jeroen van Dijk onderzochten de overwegingen die een rol spelen om het vak al dan niet in te voeren.

In 2006, vóór de invoering van de vernieuwde Tweede Fase, volgden 5 procent van de havoleerlingen en 4 procent van de vwo-leerlingen het vak Maatschappijleer 2, de voorganger van Maatschappijwetenschappen. De invoering van de vernieuwde Tweede Fase in 2007/2008 gaf het vak een sterke impuls. Het aantal eindexamenleerlingen steeg spectaculair. Deze stijging ging vooral ten koste van Aardrijkskunde en Geschiedenis (zie figuur 1). De daling die kort na de invoering intrad vraagt om nader onderzoek. Kwamen bepaalde verwachtingen van leerlingen niet uit? Hoewel de positie van Maatschappijwetenschappen nog steeds aanzienlijk beter is dan die van vóór

2007/2008, geven deze aantallen geen aanleiding om achterover te leunen. De aandacht van docenten zou derhalve niet alleen naar de invoering van het vak uit moeten gaan, maar - eenmaal ingevoerd - ook naar de consolidering ervan (zie figuur 2).

Wie niet waagt...

Geld en lesuren zijn op school per definitie schaars. Het is logisch dat schooldirecties niet over één nacht ijs gaan voor zij besluiten een nieuw keuzevak in te voeren. Schooldirecties staan voor continuïteit en mijden risico's. Een nieuw vak invoeren heeft gevolgen voor de formatie, de lestabel en voor andere vakken. Hoeveel leerlingen zullen het vak

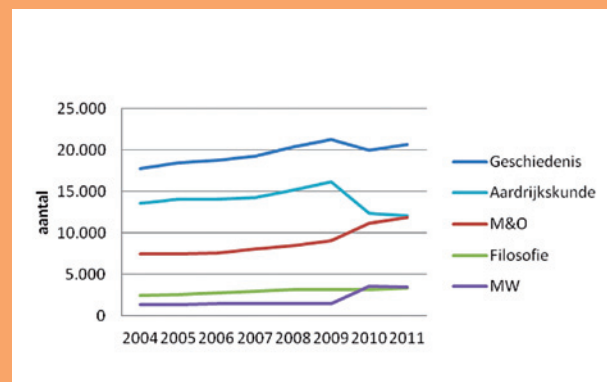
kiezen? Kan het door de huidige docent worden gegeven of moet een nieuwe docent worden aangetrokken? Een stelselwijziging zoals de invoering van de vernieuwde Tweede Fase blijkt een uitgelezen moment om Maatschappijwetenschappen in te voeren. Alle scholen moesten hun vakkenaanbod tegen het licht houden en nieuwe keuzen maken. Dat schiep kansen voor docenten Maatschappijleer met een goede staat van dienst. Invoering van Maatschappijwetenschappen was vooral te danken aan het initiatief van deze docenten. Van de docenten die betrokken waren bij de invoering van het vak noemt 80 procent eigen initiatief als doorslaggevende factor.

Figuur 1

Aantal eindexamenkandidaten Maatschappijwetenschappen (2004-2012)
Bron: Jaarrapportages Cito, bewerking Gilhuis en Van Dijk.

Figuur 2

Vwo-eindexamenkandidaten naar gammavak (2004-2011)
Bron: Jaarrapportages CITO, bewerking Gilhuis en Van Dijk.

Interviews met schooldirecties bevestigen dit. Directies zijn in de praktijk terughoudend om zelf het initiatief voor de invoering van een vak te nemen. Als zij daarentegen inspelen op een initiatief van docenten weten zij zich bij voorbaat verzekerd van draagvlak. Cruciaal is wel of de directie voldoende vertrouwen heeft in de expertise en het doorzettingsvermogen van de betrokken docent(en). Daarnaast hangt het uiteraard ook af van de financiële en organisatorische randvoorwaarden. Externe subsidies of interne *potjes* voor vernieuwing kunnen helpen, maar zijn niet doorslaggevend. Soms besluit een directie tot invoering van Maatschappijwetenschappen om een goede docent aan de school te binden, of werft een proactieve directie een maatschappijwetenschappendocent met de bedoeling dat deze (na verloop van tijd) de invoering van het vak op zich neemt. Vanuit het perspectief van de school is dit een investering in de kwaliteit van het onderwijsaanbod en van het onderwijzend personeel (zie figuur 3).

Baten van invoering

Van de docenten die betrokken waren bij de invoering is 80 procent van mening dat zowel de school, de leerlingen als zijzelf daar baat bij hebben gehad. Een van de docenten zegt: 'Ik vind het een erg leuk en spannend vak om te geven, het dwingt me om alert te zijn en om - nog meer dan bij Maatschappijleer - de actualiteit kritisch te volgen'. Leerlingen hebben vooral baat bij de uitbreiding van het aantal keuzemogelijkheden. Een deel kiest het vak als

vervanging voor een *moelijker* vak. Dit zou zich vertalen in hogere eindexamenscores voor leerlingen en school. Zowel de school als de leerling heeft hier belang bij. Docenten hebben vooral baat bij de uitbreiding van het aantal lesuren en bij de inhoudelijke verdieping. De mogelijkheid om aan meerdere jaarlagen les te geven zorgt ook voor meer afwisseling en geeft docenten meer voldoening. Uit ons onderzoek blijkt dat docenten Maatschappijwetenschappen doorgaans een grotere aanstelling hebben dan docenten die alleen Maatschappijleer geven. Daarnaast blijkt dat docenten Maatschappijwetenschappen meer leservaring hebben en minder vaak andere vakken naast hun eigen vak geven. Zij hebben ook een positiever beeld van de invloed van hun sectie op besluiten binnen de school. Vrouwen zijn ondervertegenwoordigd onder maatschappijwetenschappendocenten.

Motieven tegen invoering

De vraag waarom scholen Maatschappijwetenschappen niet invoeren is moeilijker te beantwoorden dan de vraag waarom wel. Een deel van de scholen heeft invoering nooit overwogen. Er is dan sprake van een *non decision*. In termen van het barrièremodel betreft het besluiten die de besluitvormingsarena nooit hebben bereikt. Eén derde van de scholen heeft weliswaar overwogen om Maatschappijwetenschappen in 2007/2008 in te voeren, maar zag hier om uiteenlopende redenen vanaf. Kostenoverwegingen en profilering worden vaak genoemd, gevolgd door

roostertechnische bezwaren en het niet beschikken over bevoegde docenten.

'Er was geen sectie Maatschappijleer. Er was één geschiedenisdocent die nog een paar uurtjes Maatschappijleer aan de mavo gaf.' (docent)

'Belangrijke factor op onze school is het grote aantal aangeboden vakken en de moeilijkheid om in de bovenbouw kloppende roosters te maken, wanneer leerlingen veel verschillende (keuze)vakken volgen.' (docent)

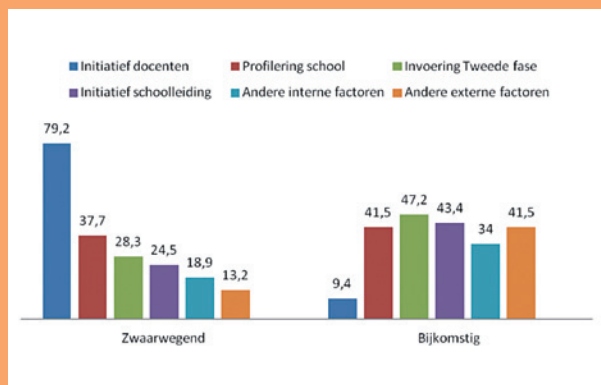
De meerderheid (86 procent) van docenten die geen Maatschappijwetenschappen doceren, meent dat leerlingen, de school en zij zelf baat zouden hebben bij de invoering van het vak. Er bestaat dus nog een grote onbeantwoorde vraag naar Maatschappijwetenschappen. De vooruitzichten voor invoering van het vak in de komende drie jaar wordt door 17 procent van de docenten positief ingeschat, 65 procent acht die kans gering. Zo stelt een docent dat 'De lessentabel nu vol zit en zal worden veranderd. Dat betekent dat er vakken zullen sneuvelen en niet erbij komen'.

'Vorig jaar hebben we een grote klap gehad als het gaat om de aanmelding. Dit heeft er wel voor gezorgd dat er het aanbod van vakken niet zal worden uitgebreid' (docent)

Nieuw eindexamenprogramma 2016

De voorbereidingen voor het nieuwe eindexamenprogramma Maatschap-

Figuur 3

Factoren en overwegingen bij de invoering van Maatschappijwetenschappen

Baten van de invoering van Maatschappijwetenschappen

Voor de school	Voor de leerling	Voor de docent
<ul style="list-style-type: none"> - Profilering - Hogere slagingspercentages 	<ul style="list-style-type: none"> - Doorstroomrelevantie vervolgonderwijs - Intrinsieke waarde van het vak - Uitbreiding keuzemogelijkheden 	<ul style="list-style-type: none"> - Intellectuele verdieping - Versterking van de sectie - Uitbreiding aantal lesuren - Variatie en werkplezier

pijwetenschappen zijn in volle gang. De verwachting is dat weinig scholen nog vóór 2016 het vak zullen invoeren. Het ligt voor de hand om tot 2016 te wachten, zodat leerlingen meteen met het nieuwe curriculum starten. Scholen die Maatschappijwetenschappen al aanbieden kunnen 2016 gebruiken om de interesse van docenten, directies en leerlingen te vernieuwen. Dit is geen overbodige luxe, want eenmaal ingevoerd vergt het vak ook onderhoud. Het is niet uit te sluiten dat scholen die het vak aanbieden de invoering van het nieuwe curriculum aangrijpen om het vak te schrappen. Vanwege demografische ontwikkelingen zal binnen enkele jaren het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs dalen. Hoewel er sprake is van regionale verschillen, zullen scholen meer moeten samenwerken of concurreren om leerlingen, en zal het moeilijker zijn om een breed vakkenaanbod in stand te houden. Wie Maatschappijwetenschappen wil invoeren doet er daarom goed aan om dit te doen

voordat het demografische tij keert. Met het oog op 2016 is het advies aan docenten vooral om de eigen vak kennis op peil te brengen, een goede reputatie op te bouwen met het vak Maatschappijwetenschappen. Ook zouden zij de concurrentie (andere scholen en andere keuzevakken in de eigen school) in de gaten moeten houden. Er kan zich op school zomaar een *window of opportunity* voordoen, bijvoorbeeld een kwakkelend keuzevak of een bezettingsprobleem. Dat Maatschappijwetenschappen grote intrinsieke waarde heeft behoeft voor docenten geen betoog, maar als de invoering ervan een probleem voor de school oplost, beschikt een initiatiefnemer over nog sterkere troefkaarten. ◀

Noot

- 1 Gebaseerd op onderzoek in het kader van de lerarenopleiding aan het COLUW/ Universiteit Utrecht. Docenten en directies van zeven scholen zijn geïnterviewd. Ruim

honderd docenten Maatschappijleer/ Maatschappijwetenschappen werkten mee aan een enquête in samenwerking met de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer. Het onderzoeksrapport vindt u op de website: <http://tinyurl.com/kansenMW>.

Henk Gilhuis en Jeroen van Dijk hebben in het kader van hun educatieve master Maatschappijleer en Maatschappijwetenschappen aan de Universiteit Utrecht onderzoek gedaan naar de kansen en barrières voor het vak Maatschappijwetenschappen in het voortgezet onderwijs. Henk Gilhuis is werkzaam geweest in de internationale samenwerking en zoekt een nieuwe uitdaging op het gebied van onderzoek en beleid in de publieke sector. Jeroen van Dijk is werkzaam geweest in de publieke sector en zoekt nu een functie in het onderwijs.

Wilt u op dit artikel reageren of in contact treden met de auteurs, stuur dan een e-mail naar: menp@prodemos.nl.

(advertentie)

Wat? Jaarlijkse NECE-conferentie
Waar? Cordoba (Spanje)
Wanneer? 21 – 24 november 2012

Thema:

Participation Now! Citizenship Education and Democracy in Times of Change

De NECE-conferentie van 2012 gaat over recente ontwikkelingen in de democratie en burgerparticipatie wereldwijd. De Arabische Lente en de Europese crisis staan centraal. De NECE-conferentie in Cordoba biedt gelegenheid tot dialoog en uitwisseling van ideeën tussen wetenschappers, burgerschapsdocenten, overheidsinstanties en NGO's uit Europa en Arabische landen.

Conferentie taal is Engels.
Meer informatie, aanmeldingen en programma: www.nece.eu

Media trappen in nep-persbericht

Radio 1 interviewde Hidde van Veen. De masterstudent Pedagogiek zou onder-

zoek hebben gedaan naar verschillen in leerstijl. Hij deelde schoolklassen in op karakter (doeners, denkers, bezinners en beslissers) en zag de cijfers omhoog gaan. Van Veen is in werkelijkheid vwo-5-scholier Wessel Samdros. Tijdens het vak Maatschappijwetenschappen op het Fons Vitae Lyceum in Amsterdam kreeg zijn klas de opdracht een vals persbericht op te stellen en te verspreiden. Verschillende media gingen op het persbericht in. Het ging om een experiment, aldus een e-mail van hun docent Jordi Vermeulen een week later aan de pers: 'De leerlingen kregen de opdracht om te onderzoeken of journalisten zich aan journalistieke normen houden, zoals het checken van feiten en het raadplegen van meerdere bronnen.'

Radio 1 benaderde Samdros voor een uitzending, maar vroeg niet naar de onderzoeksresultaten. 'Ze hebben alleen de naam Hidde van Veen gegoogeld. Daar kwam niets uit', vertelt Samdros, 'toen ik zei dat ik principieel tegen Facebook en Twitter ben, was dat genoeg. Ze hebben niet naar de school of de in het persbericht genoemde begeleider gebeld.' Eindredacteur Marion van der Wouw: 'We waren net drie dagen bezig met het project Radio 1 Sportzomer. Dit persbericht kregen we doorgestuurd van een onderwijsredacteur. We dachten: dit zit goed. De norm is: altijd het onderzoek opvragen. Dat is niet gebeurd. Dat is dus fout.'

Naast Radio 1 namen ook enkele websites het onderzoek over, waaronder die van PIP, een tijdschrift over pedagogiek, en Vives, een onderwijsvakblad.

(Bron: *NRC Next*, 25 juni 2012)

'De nieuwe verzwaarde exameneisen vergroten de resultaatgerichtheid op scholen voor voortgezet onderwijs. De professionaliteit van de docenten wordt uitgedaagd en de inzet van de leerlingen wordt gestimuleerd. Daar kan toch niemand bezwaar tegen hebben?'

Chris Flikweert, collegevoorzitter van de Gomarus Scholengemeenschap in Gorinchem, in: *Reformatisch Dagblad*, 11 juli 2012

Burgerschap in Nederland

Het probleem dat hoogleraar Actief Burgerschap Evelien Tonkens in *Trouw* van 5 juli 2012 beschrijft is helaas realiteit: Nederlandse jongeren van 14 jaar bungelen onder aan de scorelijst bij een internationaal vergelijkend onderzoek naar hun kennis en houding op het gebied van burgerschap. Haar constatering dat leerlingen bijna overal in Europa les krijgen in burgerschap klopt ook, maar zij heeft ongelijk als ze beweert dat dit in Nederland niet het geval is. Leerlingen krijgen namelijk vanaf hun vijftiende of zestiende Maatschappijleer, waarin onderwerpen als pluriforme samenleving, rechtsstaat en parlementaire democratie centraal staan. Het feit dat onze 14-jarige jongeren zonder Maatschappijleer bij het onderzoek zo slecht uit de bus komen, onderstreept dus het belang van dit vak. Uit Brits onderzoek blijkt ook dat burgerschapsvorming alleen effectief is als zij wordt gegeven in wekelijkse, afgebakende lessen door bevoegde docenten, als er examinering plaatsvindt en het vak deel uitmaakt van de hele schoolloopbaan.

Ik onderschrijf de analyse dat allerlei losse activiteiten of de integratie van burgerschap in andere vakken niet werken. Wellicht kunnen we elkaar ook vinden in een pleidooi om het vak Maatschappijleer uit te breiden. Het is interessant na te denken over een doorlopende leerlijn burgerschap die leerlingen gedurende hun gehele schoolcarrière krijgen aangeboden. Niet binnen een door Tonkens voorgesteld nieuw schoolvak, maar binnen het vak Maatschappijleer in uitgebreide vorm, vanaf de eerste klas. (Bron: NVLM-voorzitter Hans Teunissen in *Trouw*, 18 juli 2012)

'Dat ouders het vertrouwen in het onderwijs zo massaal aan het verliezen zijn, is ronduit zorgwekkend. Dat heeft alles te maken met het politieke beleid de afgelopen jaren. De jarenlange consensus van "op onderwijs bezuinigen we niet" is op de tocht komen te staan.'

Manja Smits, Tweede Kamerlid SP, in *de Volkskrant*, 23 augustus 2012

Tropisch diplomacircus

Examenstress is de gewoonste zaak van de wereld voor scholieren, maar dit schooljaar is het de examenkandidaten van het Vespucci College op Curaçao wel heel moeilijk gemaakt. Haagse regelzucht dwingt leerlingen hun eindexamen tachtig kilometer verderop te maken. Eindexamenkandidaten van de Nederlandse middelbare school in Willemstad werden dit jaar gedwongen om naar het naburige eiland Bonaire af te reizen. Sinds Curaçao in 2010 een zelfstandig land is geworden, moet voor een Nederlands diploma staatsexamen op Bonaire worden gedaan. Curaçao is geen Nederlands grondgebied meer en de wet schrijft voor dat officieel erkende examens alleen op vaderlandse bodem kunnen worden afgenomen.

Tot 2008 konden de examenleerlingen van het Vespucci College het eindexamen op het eiland zelf maken via een overeenkomst met een middelbare school in Nijmegen. Een overijverige inspecteur van de Onderwijsinspectie maakte in 2008 echter een einde aan deze constructie van examinering onder licentie: er was geen wettelijke grondslag daar toetsen af te nemen.

Een simpele rekensom wijst uit dat het prijskaartje voor staatsexamens op Bonaire per leerling ongeveer 7.000 euro bedraagt. Ook over de kwaliteit van de staatsexamens op Bonaire wordt geklaagd. Vooral het examen Maatschappijleer bleek volgens de kinderen niet te doen, vanwege de houding van de ingevlogen examinatoren. Die lieten kinderen niet uitpraten en stelden vragen die niet in de lesmethoden was behandeld.

(Bron: *De Telegraaf*, 25 juli 2012)

Vakantiegenoegens

Wolter Blankert

De afgelopen zomervakantie heeft Wolter Blankert weer eens een rondje Europa gemaakt, zoals vele vakantiegangers binnen en buiten het onderwijs. Hij heeft daarbij tien landen aangedaan, mogelijk iets boven gemiddeld. Negen lidstaten van de Europese Unie, waarvan zeven met de euro, en Kroatië. Alleen bij de grens van dat laatste land vindt een vluchtige controle plaats, verder is het grenzenloze Europa een vanzelfsprekende realiteit geworden, nu al bijna tien jaar. Voor wie het IJzeren Gordijn nog bewust heeft meege- maakt blijft dat iets om zich over te verbazen.

Een beetje geldt dat ook voor de euro. Niet vanwege het onmiskenbare gemak, maar als men de pinautomaat en creditcard gebruikt en ervoor zorgt niet meer geld over te houden dan de kosten van een tank benzine, valt ook met de *forint* en de *kuna* best te leven. Het is echter wel een speciale ervaring als in Bratislava de koffie in euro's kan worden afgerekend, niet omdat ze die accepteren, maar omdat ze erbij horen. Het *achterlijke* Slowakije heeft daarvoor alle zeilen moet bijzetten, maar het land wilde dolgraag toetreden tot de club van serieuze landen en daarbij Tsjechië de loef afsteken. Alleen al om dat Slowaakse vertrouwen niet te beschamen, moet Europa de euro wel houden.

Dat die euro gevaar liep, kon zelfs de vakantieganger afgelopen zomer niet zijn ontgaan. Kranten kopten met 'Angst in Europa', 'Euro bij de afgrond' en 'Merkel moet ingrijpen, nu'. Druk kan men zich er niet meer over maken, vorige vakantie luidden die koppen niet anders. Nu kranten geen feuilleton meer afdrucken, dient de euro als vervanger, maar ook hier moet voorlopig op de ontknoping worden gewacht. Zeker lijkt dat het uiteenspatten van dit symbool van Europese eenheid – van

wat allemaal na 1945 en vooral na 1989 is bereikt – de stabiliteit niet ten goede zal komen.

Terreurhuis

Gebrek aan stabiliteit is de laatste eeuw het handelsmerk van Europa geweest. Tegen die achtergrond is de onrust over de euro maar klein bier. Elke hoofdstad in Europa heeft zijn monumenten of musea om een gruwelijk verleden niet te vergeten. Amsterdam heeft zijn Hollandse Schouwburg en de tot museum omgevormde synagogen.

Boedapest heeft zijn Terreurhuis aan de prestigieuze Andrassystraat. In een statig pand, waarin nu het museum is gehuisvest, huisde tientallen jaren de geheime politie. In de onderaardse kerkers schiepen beulen er genoeg in politieke tegenstanders op een even gruwelijke als perverse manier te martelen en na een schertsproces tot de dood te veroordelen. Na een bezoek aan een dergelijk museum slaat de twijfel aan de aangeboren goedheid van de mens toe. Dit museum maakt aanschouwelijk dat het communistisch regime de onderdrukkingsmethoden van de nazi's kopieerde en verfijnde. Bij het terecht benadrukken van het Hongaarse slachtofferschap blijft wel

onderbelicht dat Hongarije het grootste deel van de Tweede Wereldoorlog als een trouwe bondgenoot van Duitsland fungeerde en bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een rol van betekenis speelde.

Tot slot heeft de Kroatische hoofdstad Zagreb een museum ingericht met de onafhankelijkheidsstrijd als centraal thema, met vanzelfsprekend een niet al te beste rol voor de Serviërs.

Stedenschoon

Al loopt de euro als symbool van Europese eenheid gevaar, die eenheid zelf lijkt inmiddels een gegeven. De automobilist hoeft nergens een cultuurschok te vrezen. Kenmerkend voor Europa is de geringe afstand tussen bezienswaardigheden. In Amerika moet men dagen rijden van Yellowstone naar de Grand Canyon, in Europa liggen niet alleen de aantrekkelijke stadscentra op fietsafstand van elkaar, dat geldt ook voor de natuurgebieden met toeristisch vertier. In Boedapest kan worden gekozen tussen unieke musea, opera of historische zwembaden, maar zit men ook zo in Wenen – net als Boedapest of Amsterdam een typisch Europese stad, met als belangrijkste kenmerk een enorme variatie in

bebouwing en vertier op een beeloopbaar grondgebied. Chinese toeristen genieten daar zichtbaar van. Nog maar dertig jaar geleden dwong voorzitter Mao zijn onderdanen zich in een blauwe overall te hullen en elke gedachte aan het buitenland uit te bannen. Nu bepalen Chinese toeristen steeds meer het straatbeeld in de bezienswaardige Europese steden, waarbij ze hun Japanse collega's zijn voorbijgestreefd. Dat weerspiegelt de economische realiteit binnen de huidige globaliseringsgolf. Deze toeristen uit Azië hebben geen weet van grenzen of landen, zij doen Europa aan vanwege het stedenschoon. Alleen van het Europese eten tonen ze zich minder gecharmeerd, maar gelukkig behoort de aanwezigheid van Chinese restaurants tot de kenmerken van Europese steden.

Dwarsliggen

Kroatië wil dolgraag lid worden van de Europese Unie. Waarom? In de eerste plaats om bij die familie van beschaafde landen te horen. In de tweede plaats om zeggenschap te verwerven bij die ingewikkelde Europese besluitvorming. Toch weten heel wat Kroaten best dat sommige landen die acht jaar geleden vol enthousiasme lid werden, nu even

blasé zijn als Nederland wat Europa betreft. Zo gebruikt de rechtse regering in Hongarije de verworven zeggenschap de laatste tijd vooral om zaken

Op het Europees toneel hebben kleine landen nooit zeggenschap gehad

tegen te houden, net als Nederland. In beide landen dient *Europa* als vanzelfsprekende zondebok om zich tegen af te zetten.

Voor niet-leden maakt dat de Europese Unie er alleen maar aantrekkelijker op. Dwarsliggen is immers een voorrecht dat alleen aan leden is voorbehouden. Dat punt zien anti-Europese partijen, in Nederland en elders, liever over het hoofd. Zij maken hun kiezers wijs dat hun land zeggenschap heeft verloren, maar op het Europese toneel hebben kleine landen nooit zeggenschap gehad; niet over grote zaken als oorlog

en vrede en evenmin over hinderlijke handelsbelemmeringen van grotere burens. Juist in de besluitvorming van de Europese Unie heeft elk land een zekere stem gekregen, min of meer in overeenstemming met de grootte van elk land.

Toerisme

Het is jammer dat toerisme als thema geen onderdeel van het maatschappijleerprogramma uitmaakt, want er is geen groep die de *maatschappelijke verschillen* zo opzichtig uitdraagt als de toeristen. Hotels bestaan er in er in alle prijsklassen en dat staat niet los van rang en stand. Het zou een aardige praktische opdracht zijn om de verschillen tussen de gasten in de diverse prijscategorieën in kaart te brengen, maar helaas zal de medewerking van die hotelgasten daarbij waarschijnlijk niet al te groot zijn. Mogelijk vallen over reizen ook andere praktische opdrachten te verzinnen. ◀

Wilt u op dit artikel reageren, stuur dan een e-mail naar: w.blankert@maatschappijenpolitiek.nl.

Van Boedapest over de Donau naar Bratislava en Wenen (foto: Marc Ryckaert)

Rotterdamse burgemeester huldigt winnaars

Hoofdrol voor vrouw in profielwerkstukken

Hans Hemmes

De ontknoping van de wedstrijd voor profielwerkstukken is dit jaar een puur vrouwelijke aangelegenheid. De winnaars heten Marijne, Lianne, Laura en Joëlle en hun thema's: de dwalingen van Vrouwe Justitia en het raadsel van het glazen plafond. De Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb ging daar dwars doorheen met de tip 'Wordt vooral geen man'. De uitreiking van de prijs voor het beste werkstuk was op 18 juni op hoog niveau.

Met wat fantasie is het enige mannelijke aan het jaarlijkse evenement de plaats van handeling: de Euromast, meer dan vijftig jaar icoon en beeldbepalend voor de skyline van de havenstad. Bij mooi weer kan kilometers ver worden gekeken. De prijswinnaars, hun familie en maatschappijleerleraren hebben geluk, want de zon schijnt uitbundig en het dakterras is geopend. Ze kunnen het amper geloven dat ze hebben gewonnen en nu in het restaurant hoog boven Rotterdam zitten. Havisten Marijne ter Maaten en Lianne den Hartog (Van Lodenstein College in Kesteren) hadden de eerste versie van hun werkstuk nog in de prullenbak gegooid. Er waren zoveel feiten verzameld over Lucia de B. dat ze door de bomen het bos niet meer zagen. De vwo-leerlingen Laura Jacobs en Joëlle Koot (Comenius College in Hilversum) noemen zichzelf een 'gouden

duo', maar ze maakten zo hard ruzie over hun onderzoek naar vrouwen in machtsposities, dat een vader ongerust de trap op kwam. Ze leverden hun werkstuk op de allerlaatste seconde voor de deadline in en hadden nooit gedacht een prijs te kunnen winnen.

**Justitie kan tegen
een stootje, ondanks
een reeks fouten**

Unaniem

Toch sprongen hun werkstukken eruit in de jaarlijkse wedstrijd van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer. De jury was unaniem in haar lof voor de inzendingen. De

havisten vielen op door het kritisch gebruik van bronnen. Ze hadden niets voor zoete koek genomen, maar zich telkens afgevraagd of de informatie betrouwbaar was. De vwo-leerlingen blonken uit door hun vragenlijst die ze durfden voor te leggen aan *decision makers* van toonaangevende bedrijven als KPN en Unilever. Ook in hun conclusies waren de werkstukken erg verrassend. Marijne en Lianne ontdekten dat het vertrouwen in de rechtsstaat minder was gedaald dan ze hadden verwacht. Kennelijk kan Justitie tegen een stootje, ondanks een reeks fouten. Op school en thuis aan de keukentafel was Lucia de B. wekenlang het gesprek van de dag. Onvermijdelijke vraag was 'en...heeft ze het gedaan...?'. De meiden komen met een politiek antwoord: 'Daar gaat het niet om. Ze is vrijgesproken, dus wij mogen haar ook niet meer veroordelen'. De leerlingen zelf kenden hun eigen rechten en plichten als geen ander, zei hun docente Alida van Dijk: 'Er was geen groepje dat de regels zo goed wist. Ik hoefde er nooit achteraan te zitten en bij gesprekken konden we ons op de inhoud concentreren'.

Glazen plafond

Laura en Joëlle keken naar hun eigen carrièrekansen. Is er een *old boys netwerk* van golfvrienden die elkaar baantjes toeschuiven? Zijn er nog veroordelen over vrouwen? Niet dus, het valt reuze mee met dat glazen plafond, zo toont hun enquête aan. Een trotse docente Maatschappijleer Erna van Zwol zag in hen nu al topvrouwen in de dop en gaf hen een spiegel in de vorm van een boek. De biografie van Neelie Kroes *Hoe een Rotterdams meisje de machtigste vrouw van Europa werd*. De politica had zeker niet misstaan op dit vrouwenfeest (... een idee voor volgend jaar?), maar de uitreiking was vergund aan de burgemeester van Rotterdam. Na wat zenuwachtig geschuifel van een beveiligingsman met oortje in, maakte hij zijn entree en trok hij gelijk de aandacht met een gastcollege Economie. 'Kijk uit het raam en tel de hijskranen, dan weet je hoe het met een stad gaat'. Het waren er vijf, dat waren er vroeger toch meer in de havenstad. Ahmed Aboutaleb sprak de prijswinnaars persoonlijk toe en zei 'iets

te hebben' met de thema's. Hij had zich ooit geërgerd aan een enquête van *De Telegraaf* onder vrouwelijke Kamerleden. De vraag was: 'Gedraag je je anders dan een man'. Het antwoord was 'Nee'. Aboutaleb vond dat onvoorstelbaar en zonde. Hij vertelde

'Vrouwen debateren en vergaderen anders'

enthousiast over het College van Burgemeester en Wethouders waarin mannen een minderheid vormen: 'Vrouwen debatteren anders, vergaderen anders. Het hoeft niet beter te zijn, maar het maakt wel verschil. Mijn tip aan jullie is: wordt nooit een man'.

Doodstraf

Ook over Justitie hield Aboutaleb een gloedvol betoog. Hij wond zich op over de roep om strengere straffen in Nederland: 'We denken dat we laag straffen, maar voor een gewone overval staat al duizend dagen cel.' De burgemeester betreurde het dat Justitie niet open is over dwalingen. In het werkstuk miste hij wat regels over de doodstraf. Daar hadden de leerlingen toch stelling tegen moeten nemen, vond hij. De prijswinnaars waren zichtbaar onder de indruk van de speech. 'Hij is erg sympathiek', fluisterde er eentje. Je zal maar als 16- of 18-jarige op de foto mogen met een bekend politicus die zich ook even in je werkstuk heeft verdiept. Dat gebeurt weinig leerlingen. Ook op het dakterras werden er nog veel foto's gemaakt die hun weg naar Facebook zullen vinden. Over een jaar is er weer prijsuitreiking

De Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb temidden van de prijswinnaressen.

op hoog niveau op de Euromast. Dan zit Marijne al even op de pabo, volgt Lisanne hbo-Recht, studeert Joëlle Economie en Laura is dan terug van een wereldreis. Het boek van Neelie Kroes is ergens tussen Laos en Vietnam uitgelezen. ◀

Hans Hemmes is politiek verslaggever bij Omroep West/RTV Rijnmond en geeft gastlessen over media aan scholieren bij ProDemos.

Wilt u op dit artikel reageren, stuur dan een e-mail naar: menp@prodemos.nl.

Rapport Onderwijsraad

Op 27 augustus kwam de Onderwijsraad op verzoek van de minister van Onderwijs met een advies over burgerschap. De raad boog zich over het probleem van een (te) langzame ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs op scholen.

Welke keuze maakt de Onderwijsraad?

De raad schetst twee routes. Volgens de raad kan de wetgever ertoe overgaan om op stelselniveau (in de wet en de uitwerking daarvan) nauwgezet te omschrijven wat de beoogde doelen, inhouden en opbrengsten van het burgerschapsonderwijs zijn. Op termijn kan dit resulteren in referentieniveaus voor burgerschap, met daaraan gekoppeld een resultaatverplichting. Deze aanpak veronderstelt - zo schrijft de raad - centrale exameneisen, een nationaal curriculum en aandacht voor draagvlak en legitimatie. Een andere weg bestaat eruit de situatie te laten zoals deze nu is. Burgerschapsonderwijs is aan de scholen. Deze zijn vrij om zelf inhoud en vorm aan de burgerschapsopdracht te geven, zolang zij *iets* aan burgerschap doen en hun aanpak verantwoorden. Scholen hebben geen resultaatverplichting. De raad kiest voor een middenweg. Hij wil de ruimte die scholen hebben om zelf vorm en inhoud aan burgerschapsonderwijs te geven, nadrukkelijk behouden. Tegelijkertijd doet de Onderwijsraad drie aanbevelingen ter verbetering van het burgerschapsonderwijs:

Aanbeveling 1:

Zet in op steun aan scholen en leraren.

De overheid moet uitdragen dat burgerschapsonderwijs van grote waarde is.

Ook moeten scholen worden ondersteund bij het expliciteren van wat zij beogen en (deels) al doen op het gebied van burgerschapsonderwijs.

Aanbeveling 2:

Stimuleer systematische kennisopbouw.

De raad vindt het noodzakelijk dat er systematische kennisopbouw over burgerschapsonderwijs plaatsvindt. Dan gaat het bijvoorbeeld om de effecten van burgerschapsonderwijs, effectieve methoden, leermiddelen en toetsen.

Aanbeveling 3:

Bied scholen een inhoudelijk kompas.

Volgens de Onderwijsraad bevat de burgerschapsopdracht aan scholen een gemeenschappelijke inhoudelijke kern. Deze gemeenschappelijke kern bevat twee componenten die in het onderwijs aan bod zouden moeten komen. Ten eerste: kennis over de democratische rechtstaat en de waarden en spelregels die hieraan ten grondslag liggen. Ten tweede: identiteitsontwikkeling van leerlingen, dat wil zeggen de ontwikkeling van en reflectie op eigen idealen, normen en waarden en de eigen positie in de samenleving.

'De raad vindt dat deze kern beter dan nu tot uitdrukking kan worden gebracht in de kerndoelen voor de verschillende sectoren. De raad doet een voorstel om de kerndoelen die het meest met burgerschap zijn verbonden, te herformuleren.

En nu verder

Een reactie op het advies van de Onderwijsraad zal pas door het volgende kabinet worden gegeven. Het NVLM-bestuur is van plan zijn visie op het advies voor die tijd bij de Kamerfracties en de nieuwe minister kenbaar te maken. Het NVLM-bestuur is positief over de nadruk die de Onderwijsraad op de democratische rechtsstaat legt als de kern van burgerschapsonderwijs. Ook de andere aanbevelingen bevatten positieve elementen, zoals de nadruk op systematische kennisopbouw. In de reactie van het bestuur richting de politiek zal echter ook worden benadrukt dat de Onderwijsraad te veel vrijheid aan de scholen laat. *De Volkskrant* van 29 augustus liet onze voorzitter daarover aan het woord:

'De vrijheid voor de scholen is te groot in deze plannen; het blijft bij een inspanningsverplichting. Scholen moeten laten zien dat ze *iets* aan burgerschap doen. Er zouden landelijke kerndoelen moeten gelden voor burgerschapsonderwijs en daarvoor moet een resultaatverplichting gelden.

Brits onderzoek heeft uitgewezen: burgerschapsonderwijs werkt alleen als er afgebakende lessen zijn, bevoegde docenten lesgeven, en er examens worden afgenomen. Met de identiteitsontwikkeling van leerlingen hoeft de overheid zich niet te bemoeien, dat moet een school zelf bepalen, maar het begrip *democratisch burgerschap* is te vangen. Wat een leerling bij Maatschappijleer moet leren, ligt bijvoorbeeld ook vast.'

Coen Gelinck

NVLM-bestuur

Hans Teunissen, voorzitter

telefoon: 06-28125692

e-mail: hansteunissen@nvlm.nl

Coen Gelinck, vice-voorzitter

e-mail: coengelinck@nvlm.nl

Felix van Vugt, secretaris

Amaliastraat 50

3522 AW Utrecht

telefoon: 06-16431651

e-mail: felixvanvugt@nvlm.nl

Tom Stroobach, penningmeester

telefoon: 0320-249481

e-mail: tomstroobach@nvlm.nl

Ingrid Faas, ledenadministratie

e-mail: ingridfaas@nvlm.nl

Rierner Bouwmeester

riernerbouwmeester@nvlm.nl

Ruth Esselink

e-mail: ruthesselink@nvlm.nl

Arthur Pormes

e-mail: arthurpormes@nvlm.nl

Hetty Schepers

e-mail: hettyschepers@nvlm.nl

Aukje Schrijver

e-mail: aukjeschrijver@nvlm.nl

www.nvlm.nl

Girorekening NVLM: 1889654

Gesignaleerd

De kabinetsformatie in vijftig stappen

De kabinetsformatie in vijftig stappen

Carla van Baalen en Alexander van Kessel

Boom

De kabinetsformatie van 2010 leidde tot veront-
ruste opmerkingen: om politieke redenen zouden
de spelregels bewust zijn overtreden. Op zijn
minst zou sprake zijn geweest van *spelverruwing*.
Voor het formeren van een nieuw kabinet bestaan
echter nauwelijks regels. In de Grondwet is slechts
bepaald dat de Koning de ministers en staatsse-
cretarissen benoemt. Politici beschikken daardoor
in formatietijd over veel bewegingsruimte.
Toch kent het formatieproces een groot aantal
(ongeschreven) conventies en gebruiken - de
een *dwingender* dan de ander - die betrokkenen
houvast en structuur geven en het eindresultaat
legitimeren.

In het boek *De kabinetsformatie in vijftig stappen*,
uitgegeven door het Centrum voor Parlementaire
Geschiedenis, zijn deze conventies en gebruiken
in de huidige formatiepraktijk voor het eerst
systematisch op een rij gezet en juridisch en his-
torisch geanalyseerd. Hieruit ontstaat een beeld
van een procedure die vanaf het midden van de
negentiende eeuw onder invloed van de politieke
omstandigheden en de tijdgeest voortdurend in
ontwikkeling is geweest, parallel aan de evolutie
van het parlementair-democratische stelsel. Het
einde van die ontwikkeling is nog niet in zicht.

Zo wijzigde de Tweede Kamer in maart 2012 het
Reglement van Orde waardoor haar rol in de
formatie mogelijk aanzienlijk toeneemt. De nabije
toekomst zal het leren.

Informatie: www.ru.nl/cpg

Documentaire Europa

De Vereniging Democratisch Europa (VDE)
heeft samen Paul Kapteyn en Interakt tot stand
gekomen een film over de Europese integratie
gemaakt. De film bestaat uit drie delen van elk 25
minuten. Deel 1 *Van oorlog naar vrede* gaat over
het voorspel en het begin van de integratie, deel 2
De markt toont die integratie aan het werk en deel
3 *Broederschap* gaat over de vraag naar de grenzen
van Europa.

In de film komen onder meer Wim Kok, Jérôme
Heldring, Hans Wijers en Ruud Lubbers aan het
woord over Europa als *oplossing en probleem*. De
jonge presentator Farid Tabarki spreekt met ze en
gaat op zoek naar speciale locaties in Nederland
waar Europa present is. De film richt zich op een
breed publiek, maar toch vooral op jongeren van
15 tot 25 jaar. *Europa* moet hun belangstelling
prikkel en bijdragen aan hun oordeelsvorming
over het wonder van vreedzame samenwerking
tussen voormalige vijanden.

Informatie: www.democratisch-europa.nl

Amerikaans Staatsrecht

Het regeringsstelsel van de Verenigde Staten
spreekt bijna iedereen tot de verbeelding.
Amerika heeft de oudste, geschreven grondwet
ter wereld en het regeringsstelsel functioneert in
het algemeen naar behoren. Zowel in een jaar van
verkiezingen, als de tussenliggende periodes is
het boeiend om te zien hoe deze grote democratie
vanuit Washington DC wordt bestuurd. In het
boek *Amerikaans staatsrecht* van Eric Janse de
Jonge wordt uitvoerig ingegaan op de werking
van het Amerikaanse regeringsstelsel. Naast
leerstukken en theorie komen praktijkvoorbeel-
den en actuele gebeurtenissen aan de orde. Het
boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel geeft
de context aan van het Amerikaans staatsrecht.
Ingegaan wordt op het begrippenkader, de
historie van de koloniale periode tot en met de
grondwet van 1787 en de voor het Amerikaans
staatsrecht relevante leerstukken. Ook wordt in
dit deel ingegaan op het verschijnsel politieke
partijen. In het tweede deel worden systematisch
de bevoegdheden en de (on)macht van respectie-
velijk het Congres, de President en het Supreme
Court besproken.

Informatie: www.wolfpublishers.nl

Het komende nummer van
Maatschappij & Politiek
verschijnt op 29 oktober 2012

Maatschappij & Politiek

is een uitgave van ProDemos, Huis voor
democratie en rechtsstaat. Hierin zijn
tevens opgenomen de mededelingen
van de NVLM. De redactieleden zijn
in hun journalistieke werkzaamheden
onafhankelijk.

Redactie

Bas Banning, Wolter Blankert, Radboud
Burgsma, Douwe van Domselaar,
Christine Elout, Coen Gelinck,
Hans van der Heijde (hoofdred.),
Lieke Meijs, Hessel Nieuwelink,
Gerard van Rossum, Anique ter Welle,
Jeff Peck (correspondent New York, VS).

Eindredactie

Maarten Cras

Vormgeving

Addy de Meester

Opmaak

Ron Zijlmans

Omslagfoto

Nancy Beijersbergen, Nationale Beeldbank

Druk

Drukkerij Haasbeek

Uitgever

ProDemos

Hofweg 1H

2511 AA Den Haag

telefoon 070 7504646

e-mail: uitgeverij@prodemos.nl

Redactiesecretariaat

ProDemos

Hofweg 1H

2511 AA Den Haag

telefoon 070 7504646

e-mail menp@prodemos.nl

www.maatschappijenpolitiek.nl

Abonnementsprijzen M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

Nieuwe abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst
tijdstip ingaan na ontvangst van
het abonnementsgeld. Afhankelijk
van de ingangsdatum wordt een
evenredig gedeelte van de prijs van een
jaarabonnement in rekening gebracht.
Abonnementen kunnen ook worden
aangegaan met terugwerkende kracht.
Dit is echter afhankelijk van de voorraad
oude nummers. Aankomst van nieuwe
abonnees bij de uitgever.

Beëindiging abonnement

Opzegging schriftelijk tot 1 december van
het lopende abonnementsjaar.

Auteursrecht

Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd zonder voorafgaande
toestemming van de redactie met
uitzondering van de tekst van het
leerlingenmateriaal, indien dit geschiedt
zonder winsttoegmerk.

In alle gevallen dient de bron duidelijk te
worden vermeld.

Advertenties

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl.

Of op aanvraag bij de uitgever,
telefoon 020 5217600.

Kopij en mededelingen

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

ISSN 1566-1555

